

RICHARD RŮŽIČKA

AKTÉŘI, STRUKTURY A ŠANCE V TRANSFORMACI SPOLEČNOSTI

Změna, jakou je rychlý pád určitého sociálního systému a po něm následující transformace společnosti, může přiblížit i mnohé odpovědi na otázky, jež v sociologii figurují téměř jako *věčná* společenskovědní dilemata, neboť pohnutky i příležitosti pro hledání odpovědi na ně se zdají být výraznější, a tím i lepší. Tento důvod k „testování“ velkých sociologických dilemat by však jistě mohl být (alespoň z hlediska praktického) vnímán a odmítnut jako samoučel, kdyby ovšem – a tato stať to chce doložit vlastním příkladem¹⁾ – nebylo už z teoretickoempirického pohybu této vědy mnohokrát evidentní, že právě zobecnění řady dilemat, k nimž sociologie svým vývojem dospěla, jsou současně mimořádně „pragmatickým“ prvkem procesu poznání: upomínají výzkumníka na celkový kontext poznání, v němž se více či méně vědomě pohybuje, a nastavují mu zřetel, k nimž by jinak zpravidla ani neměl příležitost dospět.

Protiklad a souvislost *svébytného lidského působení a struktury* – či jinak míry neodvislosti lidského jednání versus neodvislosti sociální struktury – je právě takovou velkou sociologickou otázkou, která nejenže „rezonuje“ s našimi soudobými procesy a problémy, ale která právě touto svou citlivostí ke specifickým tématům lidské historie může dále prospívat i obecné dimenzi společenskovědního poznání vůbec a sociologie zvláště. Jen málokdy totiž jedna lidská generace má de facto to „štěstí“, že může i musí najít čas, síly a příležitost nalézat a sdělovat odpovědi na tak naléhavé a základní otázky. Naznačuje to snad i celkové téma této publikace, jímž jsou sociální procesy a jejich aktéři. I ono signalizuje povšechný „dotaz“ tohoto transformujícího se regionu Evropy: co se s námi děje, co či kdo to způsobuje, a také od čeho či koho máme co čekat? Za tím je ovšem skryta otázka jiná – a obecnější: na jakémže to stupni vlastní společenskosti i individuality se vlastně nalézáme? Naše sociologické téma vztahu struktury a svébytného jednání není jen povznášejícím tématem lidské *emancipace*, ale právě tak i *hledáním zodpovědnosti* ve společenských procesech. Takové hledání má ovšem často bezprostřední podobu už třeba v méně povznášejícím vyhlížení toho, kdo

¹⁾ Tato stať je součástí prací na víceletém grantovém úkolu Univerzity Karlovy č. 311/1998; autor statí je jeho zodpovědným řešitelem.

převezme naši zodpovědnost či kdo ji – jako obětní beránek – z nás sejme, když se věc zčásti nebo úplně nepodaří.

Zodpovědnost jako silné téma životní zkušenosti a praxe nepochybně existuje, ale zároveň je v sociologické teorii tématem svým způsobem neznámým. Není snad tedy jen určitou subjektivizací či funkcionalizací pohledu na společenskou realitu? Na to rozhodně není snadná odpověď.

Naše středoevropská biografie jistěže znamená určité specifikum objektivních i subjektivních podmínek. Možná i tím, že nám jako paradox „nadělila“ větší „povinnost subjektivity“, více než dovolují samy zmíněné podmínky. Odtud pak se může odvozovat i jistý rozpor mezi velkou společenskou *poptávkou po subjektu* na straně jedné a společenským nezájmem o skutečnou *nabídku subjektu* na straně druhé, třeba proto, že neodpovídá – i svou novostí – našim představám o „novém“. Takový „veřejný nezájem“ však nicméně nemusí být vůbec jen naší zvláštností; třeba je výrazný pouze proto, že nám nezbyvá než hledat *odatečné* zdroje zmíněné subjektivity – tj. aktéry, kteří zajistí „normální“ chod společenské reprodukce (což v sobě jistě skrývá i svůdná nebezpečí záračných řešení). Tento nezájem o nabídku subjektu nicméně asi bude odpovídat dnes obecně převažujícím vzorcům vidění reality (např. usazeným představám rovnosti a spravedlnosti, vně i uvnitř teorie), přičemž je otázkou, co se i pod vlivem těchto vzorců stane s onou „nezbytností“ společenské revitalizace, když jejím hybatelem je zatím spíše jen vidina propasti mezi naším a vyspělým světem a už méně určité strukturální předpoklady či nějaká vývojově dominantní kvalita lidského jednání.

Posuďme však blíže, oč se na tomto poli jedná; přinejmenším pro teorii se to zdá být velmi užitečné. Napřed však je nezbytné říci něco k této teorii samé.

STRUKTURA A JEDNÁNÍ JAKO PŘEDMĚT A OPTIKA: VÝCHODISKA

Jako společenský aktér může být brán na první pohled kdokoliv. Půjde-li o *jedince*, může to být člověk hodně „nesvébytný“, blížící se dahrendorfovskému *homo sociologicus*, jehož chování je vypočitatelným projevem (důsledkem) sociálních institucí ve smyslu abstrakce bytosti jednající pouze k udržení společenského systému, či třeba také podobný Riesmanovu typu vnějškově řízeného člověka, který je výchovou neméně připraven vnímat a přijímat determinace, jež ovšem více vypadají jako souběh vlivu mnohých individuálních aktérů.²⁾ Samozřejmě, že v úvahu přichází i jistý protipól předchozích typů: člověk v jiném smyslu „nesvébytný“, člověk asociální nebo *asocializovaný* (třeba občanskou válkou), destruuující běh společenského života a tímto během – více nebo méně účinně – z humánní životní šance vylučovaný.

Mezi tím pak je obrovská škála forem takových jednání, jejichž nositelé dávají šanci jak uchování, tak změně, k níž vedou vždy přítomná napětí systému. Tato poslední a početně hlavní část je vlastním tělesem aktérů *moderní* (a navzdory všem vizím snad i „nejvšestranněji“ vyvinuté „postmoderní“) společnosti. S touto částí agregátu

²⁾ Tuto odlišnost je podle našeho názoru užitečné vést v patrnosti, i když o tomto typu, v němž chování je důsledkem „sledování signálů přicházejících zvnějšku od druhých lidí“, sám R. Dahrendorf říká, že je dvojčetem typu prvního (blíže viz Riesman 1968: 28, 352).

populace také koneckonců asi zůstane spojena možná ta nejelementárnější vlastnost sociální reality, resp. sociologická myšlenka, která tuto vlastnost charakterizuje: kdo chce být členem společnosti, nemůže odmítnout určité (obecně) sociální a (specificky) morální požadavky, které jsou výslovným předmětem *přesvědčení o takové společnosti* (Durkheim 1934). To lze však z jiného úhlu říci i tak, že ne všechno ze sociálních hodnot – i za podmínek maxima svobody – může být vystaveno volné *veřejné* hře racionality.

Za určité situace se ovšem z těchto příčin může *téměř z celé* společnosti stát společenství neslyšící na určitou vývojově dominantní hodnotu a s ní svázanou změnu.³⁾ Idea změny se v takové situaci vyjádřit dá, je však prakticky neprosaditelná. Takže se zdá, že kromě možných uskutenčení, jimž se v různých obměnách říká *vládnoucí (třídy apod.)*, je nutno počítat i s činitelem, jenž může být z povahy věci nazýván *vládnoucí veřejností*⁴⁾ a jenž by měl být podrobován velmi důkladnému posouzení. V prvním přiblížení ostatně s jeho identifikací ještě problémy nejsou – lze jej alespoň naznačit analogií s polaritou vztahu mezi elitou a masou: ve vlastním zájmu ani mocensky nejdisponovanější elita nemůže nerespektovat určité, v celku populace převažující hodnoty, zájmy a jim odpovídající formy jednání. Už proto ale takový vztah není jen jednoduchou polaritou, nýbrž vztahem, v němž dominance není jednoznačně pouze na jediné straně.

I proto se zdá namístě zvážit, nakolik pak předpoklady *struktury* spočívají právě v takto dělených a ve vztazích „distribuovaných“ (především hodnotových) dominancích, v případě restrukturačních potom v proměnách těchto dominantních vazeb. V mechanicky pojaté polaritě je samozřejmě toto rozdělení „jasné“: na jedné straně stojí víceméně nediferencovaný agregát veřejnosti, na druhé straně pak činitelé usilující o změnu. Problém je ale nejen v tom, že tomu může být i naopak – v polaritě veřejnosti vědomě či nevědomě působící ke změně a odlišujících se aktérů usilujících o stabilitu dosavadního systému apod. Je také v tom, že kromě svého strukturovaného vlivu veřejnost *někdy* působí i jako nositel v zásadě nediferencovaného agregátu většinových hodnot.

Další kroky v hledání vazeb dominance, povahy a „moci“ struktur však již samozřejmě vedou k aktérům v nadindividuálním smyslu: z řady důvodů, jež postupně vyplynou, nás bude zajímat především to, co v souvislosti struktury a svébytného jednání představuje fenomén nazývaný *třída*. Či ještě jinak: alespoň pro tuto chvíli (a je-li tomu vůbec tak) na třídě chceme sledovat ty polohy transformačních procesů, v nichž individuální aktér jedná v relativně přímé vazbě na druhé – a to typickým způsobem, a v určité jednotě jako determinovaný i determinující subjekt.

Přítomný zřetel vztahu struktury a jednání však neznamená – a to nejen pro tento text – záměr poměřovat zmíněné procesy byt jen základními *spory* o prioritu strukturalistické či akční pozice v sociologické interpretaci reality. Je nyní možná mnohem potřebnější, zajímavější a podnětější při vědomí celkového rámce problému evidovat

³⁾ To nevyklučuje možnost posunovat – zvláště mezigeneračně – hranice těchto hodnot za výrazného příspěvní specifického aktéra; pro Durkheima je jím v daném případě také učitel.

⁴⁾ Zatím jen – pro naznačení souvislosti – poznamenejme, že jde o obecnější fenomén, jež jsme pro specifický kontext transformace u nás i v dalších zemích postkomunistického světa na jiném místě označili a základním způsobem popsali jako „zaměstnanécké společenství“ (Růžička 1997: 194–196, aj.).

spíše to, jak a nakolik mohou konkrétní fenomény společenských proměn naplňovat tyto abstrakce, reprodukovat je, prověřovat a snad i měnit novými obsahy – a to v zásadě (s vědomím, ale) bez ohledu na to, z jakého „vědního tábora“ pocházejí.

Podle nás je to nejen možné, ale v jistém ohledu i nevyhnutelné. Možné je to už tím, že jak vize společnosti jako díla primárně i koneckonců aktivních tvůrců (Weber 1972, 1998: 135-171, aj.), tak společnosti jako díla tvůrců koneckonců determinovaných (Marx 1953, 1971 aj.; Durkheim 1926 aj.) se, jsou-li vedeny co nejdále svou vlastní logikou, ztatečně sblíží. To nemusí být nijak udivující, neboť samy jsou jen polaritou v pohybu celkového společenskoveďního poznání. Dobře a rozsáhle popularizovaný (viz Bendix a Lipset 1967) marxovský rozpor mezi objektivní nevyhnutelností systémove změny, založenou systémem samým, a nevyhnutelností sebereflektující a sebeorganizující aktivity třídy jako hegemonu revoluce tuto tendenci ilustruje stejně přesvědčivě jako – jak si chceme ještě povšimnout – weberovský obraz zájmové strukturace na bázi účelově racionálního jednání (Weber 1998: 162 aj.). Není sice jedno, vyjdeme-li z toho, že lidé sice vytvářejí své dějiny, leč v podmínkách, které oni sami povětšinou nevytvořili, anebo naopak z toho, že lidé své sociální aktivity strukturují sami, ovšem ve sdílené orientaci vůči světu a se vzájemným respektem ke kontextu svých zájmů, jimiž jsou také legitimovány instituce fixující vzorce *vzájemných* vztahů (viz také Jenks 1998: 21-22). Společný závazek vůči sdíleným hodnotám a zájmům je tady i tam; zde více primární, tam více sekundární. Domníváme se však, že už je těžší zvážít, která z takto vzniklých struktur se více, tj. silněji a s dlouhodobějšími účinky *autonomizuje*: zda např. vzorce politické etiky dělnického hnutí nebo pracovní etiky „asketického protestantismu“ či byrokratické správy vznikající původně z účelové racionality.

O řadě dalších autorů se ostatně dost často soudí, že sami jsou dokladem cílené a deklarované snahy najít „determinační pohyb“ jak ze strany struktury, jak samotného jednání (což je v jisté míře nejen Parsons nebo Schutz, ale nepochybně v současnosti i Giddens). I to tedy, alespoň trochu, hovoří ve prospěch uvažované možnosti. Vůbec se zdá, že pro námi sledovanou polaritu bude spíše platit, obrátíme-li význam jistého výroku, že se všechny zmíněné koncepce budou „snášet v sešitě s výpisky“ méně klidně než jako kaleidoskop prizmat, jimiž si lze prohlížet soudobé transformační procesy.

Kromě toho je tu však ještě i jistá nezbytnost: vedle svých vlastních specifických starostí, obav a také skepsí (neboť i ten nejlépe řízený přechod k tržnímu systému nemůže vyznít jinak než jako přechod relativně ztrátový) se společnosti v transformaci sotva vyhnou i širším, vývojově „vůdčím“ světovým problémům a skepsím. Takovým, které reflektují – a možná i poněkud reprezentují – např. poststrukturalistické práce Baudrillardovy či Foucaultovy (a které koneckonců naznačovaly už předtím a jinak práce Riesmanovy apod.). Tyto práce de facto už velmi vážně pochybuji o nějakém prostoru mimo tlak struktury, o emancipační naději pro ukotvení života, identitu a skutečnou kontrolu společenských procesů silou svěbytně jednajícího subjektu. Skepse se tak pro naši situaci snadno umocňuje, neboť vize, k nimž transformace směřuje, se stávají předmětem ještě další vrstvy prognostických pochybností.

Tolerance prizmat, jimiž se díváme na sociální svět, je tedy nutná už proto, že se snadno můžeme stát obětí vlastního způsobu reflexe reality. Situace probíhající výrazné sociální změny nás snad může více „vrátit do reality“.

ZALOŽENÍ ZMĚNY A PROBLÉM VEŘEJNÉ LEGITIMACE

Tak jako „reálný socialismus“ nebyl v základních etapách svého vzniku evolučním projevem strukturní stránky společenské reality, nýbrž dílem především politické (mocenské) akce, nemohl být po velké systémové pauze ani „zpětný“ přechod k tržní společnosti přenechán spontánnímu vývoji a vyžadoval opět mocenskou, politickoprávní změnu mířící do ekonomických základů společnosti. Obnova pokud možno standardního stavu společnosti mohla – z hlediska sociální struktury – být spíše tvorbou nových, pro společnost klíčových subjektů než jejich revitalizací. Na existenční křižovatce jinak dost rovnostářské společnosti tak v danou chvíli v podstatě utíchl spor o to, zda třídy jsou nebo nejsou důležité. Řečeno jednoduše: (staro)nové třídy byly uznány za základní (byť zprostředkující) cíl transformace a politicky dominantní subjekty de facto rozhodly o jejich opětovném vzniku, a to především prostředky privatizace. V tomto ohledu je zatím asi zbytečné se přit, zda šlo o vznik významných (konstitutivních) částí tříd či tříd samých. Politické subjekty jednaly jako *aktéři vzniku* budoucích ekonomických *aktérů*, což jistě nešlo zajistit přímo, ale jen prostřednictvím politické a následně ekonomické *restrukturace*, jejíž legalitu ovšem *legitimovala* společenská veřejnost jako celek.

Zrod rozhodujících subjektů společenského vývoje byl nesporně klíčovým motivem většiny státem řízených nebo umožňovaných privatizačních kroků. „Správný“, reálný vlastník jako nositel efektivnějšího podnikatelského jednání a organizátor výkonové společnosti – to měl být a nakonec také do jisté míry byl hlavní produkt privatizačních procesů. Jako produkt *neúplně* řízeného a *řiditelného* procesu však sotva mohl uspokojit mnohé transformační představy. Takové představy ani nemají šanci nebýt dost přímočaré, takže („po bitvě“) to s nimi vypadá tak, že se jim i nám všem struktura „pomstila“: nepřipustila totiž vznik přesně těch vlastníků a v té skladbě, které kolem sebe vidíme ve vyspělých zemích.

Například několik let známý obraz „kvazisoukromého rekombinovaného vlastnictví“ (Stark 1996), končícího u „povrchnosti institucionálního rámce“ a nakonec opět – snad dočasně – u státu jako vlastnického centra, naznačuje tuto stránku zvláštní *suverenity struktury*, i když ta sama bývá interpretována jako důsledek výhradní viny aktérů, kteří koncipovali a řídili (hlavně kupónovou) privatizaci zamýšlenou jako urychlený akt změny. Z takového obrazu se pak jistě dá i usuzovat na potřebnost respektu ke kontinuitě v podobě nějakého institucionálního návratu a následného delšího, povlovného – vlastnický smíšeného – období (v jisté době k poválečnému „státnímu kapitalismu“ západních zemí), takto vynucené závislosti na předchozích vývojových krocích společnosti. Zůstává však otázkou, co toto uznání „path dependency“ (viz Mlčoch 1997: 63-65, 98-99) znamená jako pole pro hodnoty, zájmy a jednání všech transformačních aktérů. Alespoň pokud má znamenat vůbec něco více než právě jen obecný výraz pro determinaci existujícími strukturami.

V každém případě se lze domnívat – snad i společně s L. Rychetníkem, který důvodně odkazuje na význam veřejného hodnotového základu změn i na nebezpečí byrokratické stagnace rekonstrukcí nedbajících na tento vliv veřejných hodnot,⁵⁾ že

⁵⁾ Dodejme však, že někdy naopak velice *vycházejících vstříc tomuto vlivu*. (Srovnej tamtéž: 50, 99, 114; jinak viz Rychetník 1997.)

koncept „pomalého spěchu“, tj. evoluce s citlivým transformačním vyvažováním úrovně všech stránek vztahů (včetně se může iniciujícím aktérům „vymknout“ dokonce mnohem více než předchozí koncept změny rychlé. Řekli jsme již, že je velkou otázkou, v jaké míře ten či onen koncept – a potud je druhotné, zda vědomě či nevědomě – ve svém praktickém prosazování *vyhovuje* v systému již *zabudovaným* hodnotám a vzorcům jednání. Tudíž nakolik pak dá i šanci *novým* hodnotám a vzorcům jednání, aby se v systému usadily. Samozřejmě ale, že v nějaké podobě jsou *vždy* tzv. staré i nové hodnoty v systému obsaženy; problém je spíše už v „taktické“ stránce konceptu a jednání iniciujících aktérů, v její schopnosti otevřít předpokládané „strategické“ procesy změn. To si ovšem vyžaduje určité vysvětlení.

Reálný socialismus⁶⁾ zahájil svou éru totiž právě tím, že *zaskočil nejen vládnoucí vrstvy (či třídu), ale i „vládnoucí veřejnost“*. Vlastně ji na určitou „historickou chvíli“ změnil tak, že apeloval na jiné než *sociálně systémové* hodnoty lidí, tj. na hodnoty alespoň pro přechodnou dobu „chytlavější“ – a ziskem této *chvilkové legitimize* pak již mohl „vládnoucí veřejnost“ v její původní podobě dále vyřazovat z provozu. Získal tím totiž čas nezbytně nutný k tomu, aby vznikly a začaly působit nové mechanismy (široce chápané) moci.⁷⁾ *O něco v obecném smyslu takového pak se – jak se zdá – museli pokusit i aktéři zahajující opačný pohyb: makrosystémový transformační návrat ke společnosti tržního typu*. Museli se přitom spolehnout na určitou „výhybku“ v životní strategii lidí, posilovat ji a využít – totiž změnu, kterou si od prvních let transformace spíše sám pro sebe označují nepřilíš přesným výrazem „myslet vpravo a žít vlevo“. I ve „hře o systémový návrat“ (třeba „do Evropy“) má místo nejen *strategická*, ale i *taktická legitimize*.

K vysvětlení její povahy je užitečné připomenout, co pro kontext současných změn a legitimacy konstatuje J. Večerník: konečné hodnocení právě takového mimořádného zásahu, jakým byla hromadná privatizace státního majetku, „*zapadá do celkového povědomí o legitimitě nabytí bohatství, které má podstatně širší souvislosti*“. Na výzkumných závěrech pak dále dokládá, že zpochybňování legitimacy soukromého (kapitalistického) majetku jako bohatství získaného nepoctivou cestou není sice neobvyklé i v liberálních vyspělých zemích Západu, je však výrazně vyšší (a nemění se) v postkomunistických zemích a představuje tak spíše důsledek minulého režimu než odezvu na privatizaci a její problémy (takovými, jako je „tunelování“). Aniž se tím ovšem popírá také jistý vliv způsobu privatizace či v mnohem delším čase zakotvenější rovnostářské ideologické vlivy (Večerník, Matějů 1998: 80-88).

K tomu však musíme – ne pro výše uvedené závěry samé – ještě něco dodat. Bylo by samozřejmě ošidné, byt nechtěně, dávat sociologickou příležitost ke vzniku zredukováného dojmu o důsledcích jednoho režimu, ať již se jedná o představu lidí jako pasívních obětí, jejichž hodnoty a zájmy pouze postupně deformovala ztráta šance na normální vztahy (implicitně: vztahy soukromovlastnické či smíšené s touto dominancí),

⁶⁾ K důvodům užití tohoto termínu také viz (Sedláček 1996: 500).

⁷⁾ Na jiné vlivy – především na poli mezinárodní politické aj. intervence – se samozřejmě zapomenout nedá; pro výklad dané logiky však od nich abstrahujeme. Bez nich by ovšem čas získaný zmiňovanou *latencí veřejnosti* musel být mnohem delší (a naděje na úspěch by byla mnohem menší), což platí zřejmě nejen pro českou situaci.

anebo dokonce o představu lidí jako obětí režimních ideologických aktérů. Obojí zčásti sice je, ale zčásti také není pravda. Na prahu vstupu do komunistického systému i odchodu z něj je velmi důležitý určitý *specifický* vstřícný *hodnotový* pohyb veřejnosti, na němž právě spočívá ona taktická legitimace změny.

Porozumět prvním z případů se dá pravděpodobně takto: ideologické nánosy marxistické verze pracovní teorie hodnoty, natož řady dalších předcházejících i následujících konceptů socialismu (Večerník připomíná Proudhonovu tezi o kapitalistickém vlastnictví jako krádeži), přirozeně vycházely vstříc určitému druhu sociální sebereflexe a také možnostem a mezím určitých vrstev pochopit *cizí* sociální situaci a životní strategii. V tom ostatně je základní „skupinově formační“ síla ideologií. Už od počátku hnutí, natož pak v režimní aplikaci marxismu, byl Marxův dělník snadno interpretovatelný na jedné straně výhradně jako *manuální pracovník*, na druhé pak také jako *jediný hodnototvorný subjekt* (ač v kontextu tohoto vnitřně rozporného díla tomu zdaleka tak není⁸⁾). Je dál už věcí produkce a reprodukce „*sebepestiže*“, pokud se pak méně kvalifikované manuálně pracující části společnosti výrazněji přidržují přesvědčení, že *skutečná* práce je jen „práce rukou“, a následně i toho, že jen odtud především či zcela pramení bohatství společnosti.⁹⁾ Téměř se pak nedá zabránit tomu – pokud se ovšem vůbec zabránit chce –, aby tito lidé, pokud je jim teorie jako ideologie určena a dá se takovému obrazu přizpůsobit, ji takto také nevnímali. Je to jistě také mobilní, kariérový signál, ale především z hlediska identity je to svou snadností funkční i příjemné. A v krizové situaci to může sehrát i svou *přechodně* legitimující roli, když se tím alespoň připouští možnost mravní oprávněnosti (takto přitažlivé) změny a dosáhne tak – spolu s jinými faktory – alespoň momentálního výkyvu (či „váhavého“ posunu) ve vědomí lidí.

Toto *převážení veřejného vědomí* však může mít i další zničující vliv, pokud má možnost přejít do *strategické legitimace systému* jako její významná složka. O jak hlubokou *dlouhodobou zátěž* se může jednat – a to i s dopadem na budoucí „opravné“ systémové změny – si lze možná dobře představit na *komunitních* odlišnostech a setrvačnostech řady industriálních evropských regionů ocitajících se ve složitých a dlouhotrvajících transformačních procesech. A to i v situaci, kdy už došlo k základním restrukturacím a investičním změnám.

Hlavně výrazně dělnické regiony s původní převahou průmyslové prvovýroby a dalšího těžkého průmyslu (a s intenzívními vazbami, o nichž se dá říci, že jsou industriálním typem mechanické solidarity) si totiž podržují nejen známé polarizované

⁸⁾ Rozpornost *vědního úsilí a ideologického „závazku“* (výstižnější by asi ale byl anglický výraz „commitment“, odevzdanost), manifestující se ovšem jako soulad, kulminuje v závěru prvního dílu *Kapitálu*, kde má autor potřebu se – v téměř dvacetiletém oblouku vědecké práce – náhle vrátit k ideologickým tezím Manifestu komunistické strany a tyto teze stvrdit (Marx 1953: 801–804). Pokud pak jde o pojetí dělníka, je jím v logice výkladu *Kapitálu* (i kapitálu) míněn ve *specifickém* smyslu pracovník účastnící se zhodnocovacího procesu kapitálu, v *obecném* smyslu potom *pracovník vůbec* – tj. třeba i živnostník jako ten, kdo je účastníkem „soukromého vlastnictví, založeného na vlastní práci“; Marx pak mluví v kontextu s ním i o „vyvlastnění dělníka“ (tamtéž: 814). V historické perspektivě tvorby bohatství jde ještě dál: „skutečným bohatstvím“ je mu rozvinutá „produktivní síla všech individuů“, základnou výroby stále méně „*bezprostřední práce*“ a výrobem „*spíše kombinace společenské činnosti*“ (viz např. Marx 1974: 340).

⁹⁾ Obecně to ovšem není nic zvláštního: zdůrazňování hodnoty a hodnototvornosti vzdělání, s nímž se výrazněji setkáváme třeba u učitelstva, je obdobným mechanismem.

vidění „my-oni“ (Lockwood 1966 apod.), ale i – také pod tímto komunitním vlivem – silnou nevíru a nevážnost k jiné než manuální práci (Růžička 1997: 197).¹⁰⁾ Logicky totéž lze předpokládat – a také se to tak ukazuje – i ve vztahu k podnikání jako zdroji bohatství: jak *intelektuální* výkon, tak podstupování *regulérního* existenčního rizika atd. jsou svým způsobem nesrozumitelnými akty zvláště tam, kde uvnitř i mezi generacemi chybí větší *rozmanitost* a „*mobilita*“ (*prostupnost*) *odlišné životní zkušenosti*. Natož pak tam, kde už v druhé či třetí generaci – vlivem nezaměstnanosti – masívně chybí dokonce i kontinuita oné manuální zaměstnanecké práce.

Jednání s jinými charakteristikami je pak viděno ještě mnohem silněji jako věc nelegitimní.

AKTÉŘI A STRUKTURA V TRANSFORMACI: K POVAZE ZMĚN

Bylo již řečeno, že privatizace je především aktem „rozpoutání“ hluboké sociální změny.

Vztah jednání a struktury, pro země v transformaci nepochybně dosti specifický, se ozřejmuje dále v tom, co po prvních – v zásadě suverénních – zakladatelských krocích následovalo. Tzv. malá a velká privatizace (s podstatnou složkou privatizace kupónové), restituční změny, živnostenský zákon atd. začaly spoluvytvářet odlišné zázemí a dráhy vzniku nových subjektů společenského pohybu a také odlišné prostory jejich podnikatelského jednání. S tím související zákonné změny však – už jenom *postupností* svého vzniku – ani zdaleka nemohly „pokrýt“ veškerý relevantní *normativní* prostor společnosti, natož pak výrazněji ovlivnit hlubinnější prostor *hodnotový*. A nejde jen o rozdílnou temporalitu legislativní konstrukce institucí a vývoje mravních regulativů jednání, které instituce zakládají a řídí, či přesněji: o představu, že jejich „čas“ lze celkem snadno sladit.

Chápeme-li *strukturu* jako vztahy mezi subjekty společnosti, což vzhledem k jednání lidí znamená hodnotově, normativně a věcně „garantované“ *vzorce tohoto jednání*, pak samo založení *možnosti* vzniku nových – tj. *nově jednajících* – subjektů samozřejmě nevyklučuje ani trvání starých vzorců jednání,¹¹⁾ ani krystalizaci vzorců nových, leč „neplánovaných“.

Z obecně teoretického hlediska byly zmiňované privatizační kroky nepochybně případem jak zamýšlených i *nezamýšlených důsledků* relativně svébytného jednání společenských *aktérů různého řádu* (od politicko-mocenských špiček po veřejnost), tak

¹⁰⁾ Příkladem vážnosti zátěže takového hodnotového klimatu může být i Teeside – velký průmyslový region na severu Anglie, s nímž se měl autor tohoto textu možnost seznámit i osobně (Růžička et al. 1995). Data z regionálních výzkumů i názory všeobecně sdílené lidmi ve správě (dnes už bývalého) hrabství Cleveland ukazovaly jednoznačně na takto dlouhodobě „nemocné“ klima regionu i na jeho následky v trvalém úniku vzdělaných a podnikavých lidí. Tento druh „hodnotové nevládnosti“ byl považován za hlavní – protože nejvleklejší – problém transformace oblasti. K uvedení tohoto příkladu nás vede i čerstvá informace, podle níž se dnes Teeside University (v Middlesbrough) snaží pomoci regionu i sobě tím, že programově navazuje s dětmi kontakt už i na školách prvního stupně (The Independent / LN 19. 3. 1999).

¹¹⁾ Staré nebo nové vzorce jednání nejsou jen příznakem existence a kontinuity „starých“ nebo „nových“ subjektů. Připomínáme jen, že jde o vztahovou záležitost, kde subjekt je kvalitativně „restrukturován“ změnami *kontextu* vnitřních a vnějších podmínek.

toho, že jsou také kauzálními prvky (dejme tomu giddensovské)¹²⁾ *strukturace*, akty procesu strukturování společenské reality, na jehož „momentálním konci“ je např. už zmíněný řetězec starkovského „pavouka“ vlastnické dominance (Stark 1996, Mertlík 1995 aj.),¹³⁾ působící pak každým svým vztahem už jako determinanta dalšího jednání lidí. A nejen v předpokládaném směru vznikají jím mj. možnosti vlastnických transferů či mutací, které jsou už mimo kontrolu jak státu, tak „primárních“ vlastnicko-podnikatelských struktur na úrovni podniků.

Na tom, že se vznikání vlastnickopodnikatelských vrstev začalo *vychylovat* z původně předpokládaných trajektorií, není nic udivujícího a nenormálního: hlavní otázkou zde není ani tak to, že se to stalo, ale spíše to, *jak a proč* se to stalo a co se s tím dál děje a dá dělat. Například vznik investičních privatizačních fondů byl v podstatě založen na předpokladu „starostrukturních“ důsledků provedených změn, tj. na kalkulaci *kontinuity* obecných vzorců chování (a nikoliv diskontinuity, jak se občas nabízí). Pokud převážily prvky skutečně vlastnického chování populace, byly to (k tomu se ovšem ještě dostaneme) spíše prvky spotřebitelské orientace dlouhodobě kultivovaného „socialistického typu“ vlastníka, následně kombinované s vědomím obecně minimální orientovanosti v ekonomických procesech a později i s postupným vnímáním reálné pozice drobného držitele akcií apod. Převaha vidi-ny „rychlého výnosu“ nad „představou spoluvlastnictví a sdílené odpovědnosti“ (Večerník 1998: 79) by tedy neměla překvapovat. Ostatně předpoklad, že si z velké části lidé akcie nepodří, ale spíše *byl než nebyl* v úvodní rozvaze kuponové privatizace. Stejně jako přesun odpovědnosti rozhodnutí: to, co lidé s akciemi dále udělají, mělo již být jejich věcí. („Hra“ o individuálně malé a lehce nabyté majetky tuto „výukovou“ šanci i v tak silně paternalizované společnosti nepochybně nabízela.) Je však mylné se domnívat, že sám jejich prodej je už projevem zborcení privatizační rekonstrukce normality vlastnických poměrů a jednání.¹⁴⁾ Takhle *jednorázově* si „resocializaci“ *celé společnosti* lze asi jen těžko představovat.

¹²⁾ Upřímně řečeno, v nejobecnější poloze považujeme Giddensovu koncepci „strukturace“ (Giddens 1984 aj.) v zásadě za vyjádření banality: podle našeho soudu je obtížné najít významnější společenskovední dílo, které by přinejmenším nějak, byť nevýslovně (zvl. potud, pokud přístup k realitě vyřazuje z užití příslušné kategorie), nevyjadřovalo představu, že lidská (praktická) jednání – ustavující sociální systémy – dávají vzniknout strukturám a udržují je a že struktury samy pak formují a „nesou“ dále tato jednání (lidskou praxi). Je „jenom“ otázkou, kam v pohybu abstrakcí sociologického poznání přiřadíme „fakt“, že u lidského chování (jednání) jde o *způsob*, o ustálenost jeho podoby, o *vzor* – zda více k pólu abstrakce „jednání“, anebo abstrakce „vztahu“, pojatého např. jako reprodukcí se souvislost sociálních subjektů (jako další abstrakce). Obecně jistě nelze namítat, že struktury se „usazují“ v důsledku praktického projevu lidí, a jsou takto výsledkem, zdroji a řádem této praxe jako činných forem lidské existence. (Stejně jako je možné respektovat jisté důvody rezignace na hledání vývojových zákonů a jiného způsobu postihování procesuality společenské reality, ale to už je mimo bezprostřední téma tohoto textu.)

¹³⁾ Jinou záležitostí samozřejmě je, v jaké perspektivě je takový výsledek vnímán. Je-li v pozadí preference možnosti nějaké „bottom-up privatization“, jeví se snadno jako strašidelný obraz nepovedené soukromovlastnické kontroly podniku přes investiční privatizační fondy, investiční společnosti, banky až po Fond národního majetku – a tak de facto stát; a jen zdánlivě nelogicky se pak může čekat náprava zásahem státu. Takový obraz je také už na první pohled hodně vzdálen představě přímé ekonomické demokracie s dominantní rolí zaměstnaneckých akcií a akcionářů (z literatury k uvedenému typu konceptů viz alespoň dnes už klasickou teoretickou publikaci: Vanek 1970). Daný řetězec však ale také může být v mnoha obměnách vnímán jako „zadržnutí“ privatizace a přechodu společnosti k tržní ekonomice, které vyžaduje iniciování dalších institucionálních intervencí.

¹⁴⁾ „Krátkým spojením“ je podle našeho názoru konstatování, že to, „že účast v privatizaci představovala poměrně autonomní rozměr chování a postojů lidí, zároveň ovšem znamená, že na ni může být po čase zapomenuto jako na přechodnou epizodu. Potom by se ovšem nespĺnilo očekávání vkládané do ní jejími autory, aby totiž byla jakousi „školou“ kapitalistického chování a odpovědného přístupu k majetku.“

Významným ilustrativním případem toho, že nové strukturální možnosti a limity aktivního jednání samozřejmě dávají i nový prostor pro vliv „původních“ vzorců jednání, byla i úloha zástupců bank a investičních fondů ve správních orgánech firem, často intenzivně (a nejen managementem těchto firem) vnímaná jako nedostatečná, pasivní, lhostejná k osudu podniku.¹⁵⁾ Soudy, že zájem o výkon dané role nepřesahuje čistě zájmy osobní, byly dost časté, stejně jako podezření na nezájem daných organizací, které osoby reprezentovaly. Jen zčásti to bylo možno vysvětlit oboustranným pocitem formálnosti takové účasti, tj. povinnosti vyhovět zákonu apod. Na podíl skutečného nezájmu („institučního“ i osobního), nekompetentnosti či omezenosti možností, případně zájmové pozadí a adekvátnost výpovědi samé, bylo ovšem již těžké soudit. Nicméně i z toho je zřejmé, že proměny vzorců jednání se v takto měnících podmínkách dějí poměrně složitě a pozvolna, a jak.

Povaha procesu (*re*)strukturace v podnikatelských, resp. vlastnických i pracovních vztazích (dělbě a skladbě práce),¹⁶⁾ je však zřetelná hlavně z toho, jak se doposud vyvíjely vztahy mezi vrcholovým managementem privatizovaných podniků a těmi, kteří se stali jejich vlastníky. Také výše uvedený příklad je ostatně případem tohoto druhu (a nejde jen určité organizace jako neprivatizované vlastníky privatizovaných podniků).

K tomu ale napřed poznamenejme, že vlastníky – ať již nabývali v procesu transformace jakoukoli podobu (od státní instituce až po soukromníka-jedince) – zpravidla nenapadala myšlenka výraznější výměny původního vyššího managementu. Pro naději na úspěch procesu tvorby nových individuálních podnikatelských subjektů je totiž v zásadě nesmyslné klást imperativ takové – spíše „vrstevové“ než v individuálním smyslu personální – diskontinuity. Klást tento imperativ ovšem patří ke zcela přirozeným veřejným (a v tomto smyslu politickým) přáním už jenom proto, že úloha symbolů je v takových změnách nezastupitelná; patří to také k pochopitelným „statusovým koloběhům“ a „hrám“, tady však s dočasně nápadnějšími a méně standardními mechanismy parkinovské uzávěry.¹⁷⁾ Nicméně ve většině případů by to – dotaženo do důsledků – znamenalo jen zrušení možnosti jediné kontinuální *podnikatelské* disponovanosti i toho, čemu říkáme *protovlastnické chování*. Navíc obojí existovalo zpravidla při *osobní* vazbě k podniku, která představovala jeden z mála podnikatelských *zájmových místků* k další existenci podniku, tedy i k zájmům obecně těch, kteří v něm pracovali; to mohlo být a jevílo se důležité v situaci, kdy reálné podnikatelské perspektivy ani nemohly být vnímány jako příliš nadějně (blíže viz Růžička 1997: 199-203).

S dovětkem, že mohla naopak posílit „kořistnický vztah k vlastnictví“ (Večerník 1998: 76). Právě distribuce *možností* autonomního rozměru jednání je už tím, co z kuponové privatizace dělalo nedocenitelný masový „kurz“ základů ekonomického myšlení a jednání. Před učením se soukromovlastnickému způsobu uvažování a jednání občan teprve stál: včetně učení se vědomí sebeodpovědnosti na domnělých či skutečných ztrátách vlastních. Navíc vše probíhalo v logice ideologie rovnosti šancí – byť rovnosti jistě elementární a z hlediska transformující se společnosti jistě „začátečnické“. (Tím nikdo nepopírá, že *neočekávané důsledky jednání mohly být skutečně „neočekávané“!*)

¹⁵⁾ Viz poznatky z šetření provedených v letech 1996 a 1997 ve dvou odvětvích českého průmyslu (Vlastnictví 1997).

¹⁶⁾ Prozatím pouze poznamenejme, že podnikání je pro nás spotřebou bohatství pro realizaci záměrů jeho rozšířené reprodukce; vlastnictví pak celospolečensky zakotvenými možnostmi disponování bohatstvím (blíže viz Růžička 1997).

¹⁷⁾ Jen pro úplnost poznámky viz (Parkin 1971); revoluční doby jsou také obdobími „re-distribucí“ mechanismů statusové exkluze.

Politicky a právně uprázdněný vlastnický prostor *nutně* dovolil navázat na určité *ne-spotřebitelské* vzorce chování u těch, kteří – jako socioekonomická vrstva, nikoliv jako případní političtí exponenti – v předchozím systému jistě všeobecné dispoence společenským bohatstvím museli z *povahy své práce* (z její dělby a skladby) zohledňovat širší zájmovou strukturu. Už zodpovědnost za „plnění plánu“ (byť to byla karikatura ve srovnání s tlakem trhu) je obecně nutila k jinému rozměru dispozičního jednání. Pro větší firmy jako složitější útvary lidské organizace a zájmových uskupení to byly spíše řídké body možného „napojení“ na systémovou transformaci. Tím spíše, že podniky byly pro mnohé své pracovníky nuceně *kolektivizovanými* formami koexistence zájmů, neboť jiná než tato možnost neexistovala, takže pak otevření dalších možností přineslo i *odstředivý pohyb* zvláště těch, kteří byli nebo se cítili disponováni a motivováni k *soukromovlastnickému jednání v individualizovanějším nebo okamžitějším* provedení.

Zřetelné a nejspíše žádoucí projevy „protovlastnického“ jednání vrcholového managementu se ovšem neobjevovaly jen zpočátku a jen tam, kde se vlastnický prostor dočasně uprázdnil. I tam, kde existovali vlastníci jako fyzické osoby (a nejen jako lidé bez zkušeností, původně z oblastí mimo danou produkci a podnikání), se *faktické ujasňování (vymezování a koordinace) pozic a rolí manažera či vlastníka* odehrávalo z nejrůznějších příčin postupně. To znamená, že také konflikty těchto rolí se objevovaly až s určitým významným časovým skluzem. Kompetenční hranice se posunovaly – manažer (pokud se ovšem sám nestal vlastníkem) překlenuval nedostačivost vlastnického a zvláště podnikatelského jednání vlastníka, stejně tak jako vlastníci postupně mohli rozšiřovat své „intervenční“ možnosti obecně podnikatelského i specificky manažerského (a v tomto smyslu i pracovního) rázu.

Transformační dráha *drobných podnikatelů* se od určité osobní podnikatelské kontinuity managementu větších privatizovaných podniků samozřejmě odlišovala (s jistou výjimkou obdobnosti důsledků přímé koupě podniků v malé a velké privatizaci). Pro většinu z nich – jak v případě lidí zaměstnávajících pouze sebe, tak v případě zaměstnavatelů s menším počtem zaměstnanců – šlo o osobní *okamžitou* vlastnickou a podnikatelskou diskontinuitu, a často také i o změnu profesní, pracovní. (Majetková změna – ve věcném smyslu – je však zvláště u živnostníků spíše kontinuitní.)

Z hlediska, které zde sledujeme (tj. vztahu struktury a autonomie jednání), byla zvláště *okamžitost* jejich první „vlny“ dílem *strukturních napětí* předchozího systému, jejichž řešení se nabízelo už s prvními makrosystémovými kroky transformace; odvaha vzít na sebe břemeno existenční zodpovědnosti za svůj a případně i cizí životy, ale jistě i značná dávka iluzí, zde byly nepochybnými společensky *pozitivními* predispozicemi. U této vlny evidentně nedominovalo hledání *zaměstnaneckých jistot* (a šancí): navyklé jistoty existenční ustoupily především naději na *svébytnost* jednání ve smyslu pracovním a podnikatelském; vlastnický stav (znamenající většinou investiční vyčerpanost či dluh) a vlastnická odpovědnost k tomu patřila automaticky jako předpoklad. Nové podmínky představovaly spíše příležitost k relativně suverénnímu projevu než nevyhnutelný tlak k určitému změněnému způsobu

jednání. Teprve s dalšími „vlnami“ roste třeba kalkul potenciální i aktuální nezaměstnanosti.¹⁸⁾

Střet kontinuitní struktury s novými hodnotami a jednáním, reprezentovaným drobnými podnikateli, byl přirozeně značný a mnohotvárný. Z hlediska procesu institucionální analýzy – a samozřejmě především pro svou praktickou závažnost – stojí za pozornost základní odlišení úrovně vzorců jednání a strukturální setrvačnosti na (1) převažující jednání veřejnosti jako prostředí celkového života podnikajícího jedince, včetně jednání těch, kteří vstupují do jeho života jako jeho zaměstnanci, a na (2) formy organizovaného vlivu v podobě hospodářských, správních aj. organizací.¹⁹⁾

K onomu střetu snad stačí říci nebo připomenout několik konkrétních poznámek: promineme-li vážné téma dlouhodobé kultivace rovnostářství, byl tu především výrazný nedostatek předpokladů veřejnosti pochopit a respektovat reálnou situaci drobného podnikatele – od představ okamžitého zbohatnutí (které byly mnohem spíše na straně veřejnosti než podnikatele, i když samozřejmě nejen) až po pokračování starých návyků pracovního chování, s nimiž se (opět nejen) jako zaměstnavatelé museli vyrovnávat. Tyto návyky však de facto byly i něčím víc – totiž projevy dřívějšího způsobu vlastnického chování (které charakterizujeme zatím jen tak, že šlo především o osvojené návyky disponování časem i věcmi, které pracovníkovi nepatřily). Setkáváme se tady opět jako u vztahu manažer-vlastník privatizovaného podniku se střetem polarizovaných vlastnických stránek jednání, z nichž jedna (u drobného podnikatele) představuje diskontinuitu a druhá (u zaměstnance) mnohdy kontinuitní vzorce, zakotvené v předchozím systému. Obojí jednání se opět složitě a postupně „srovnávají“, takže výsledkem – alespoň pro určité období, jímž může být naneštěstí i čas existence živnosti či společnosti – byl a často dosud je kompromis obou stran.²⁰⁾

¹⁸⁾ Indikátorem těchto změn byly také výpovědi o motivech přechodu do soukromopodnikatelské pozice: např. první vlna podnikatelů (šetření společností s ručením omezeným v r. 1992) uváděla jako výrazné prioritní snahu osamostatnit se; teprve pak následovala touha zvýšit si příjem, využít své kvalifikace a schopnosti (viz Nová 1992, ale také Názory 1990). Jak ukazují data z International Social Survey Programme (viz Večerník 1998: 87), v r. 1997 byla pro kategorii „živnostník“ i „podnikatel“ převažující hodnotou *jistota zaměstnání* (příjem a samostatná práce se v zásadě dělily o druhou „příčku“); samostatná práce však byla hodnotou zřetelně nejvíce saturovaná. To je zajímavé i z hlediska dodatečného hodnocení představ „první vlny“ a o této první vlně.

¹⁹⁾ Mimořádně: obojí reflexe vlivu starého řádu – tj. jako *starých struktur (vzorců) neorganizovaného jednání* veřejnosti, tak *starých struktur organizovaného jednání* zejm. hospodářských firem či státní správy – docela půvabným způsobem naznačují i označují celkovou složitost a další vrstvy problému „starých struktur“ (aniž tím ovšem mizí ta dimenze, jíž jsou disponenti dříve zformovaného sociálního kapitálu; ta se tím naopak věcně více ozřejmuje).

²⁰⁾ *Zapravě*, oslabené dispozice pochopit odlišnou – řekněme „sociotřídní“ – situaci byly nepochybně způsobeny především téměř půlstoletou cílenou unifikací statusových a strukturálních atributů (popisovanou jako sblížení či zánik tříd): transfer reálného povědomí o těchto diferencích rozmanitými cestami socializace se prakticky vytratil a zůstaly jen ideologizované (a to pouze konfliktně laděné) představy. *Zadruhé* – k „dispozičním“ návykům v čase práce –, z množství případů možná stačí uvést jeden jediný ilustrující příklad z autorova participačního výzkumu v letech 1992–93: titíž zaměstnanci malé firmy, kteří za osm hodin práce dokázali odevzdat rozmanitý výkon (odpovídající třeba i jen – jak bylo u jedné osoby přesně měřeno – půlhodině), na své mimozaměstnanecké pracovní aktivity (jež se výkonem, i díky diferencovaným návykům, přece jen znatelně lišily) dokázali běžně používat cizí strojní a další pracovní vybavení – a to nejen zaměstnavatelovo, ale i zákazníkovo. Dlužno podotknout, že to zaměstnanci považovali za úplnou samozřejmost. Za počátečního stavebního boomu a nedostatku pracovních sil v odvětví byla pak jistá podnikatelova rezignace nasnadě. „Trestná“ (ruinující) onemocnění jako reakce na kritiku či mzdové postihy mohou být zase příkladem toho, co vedlo drobnější podnikatele k modifikacím původně standardních forem smluv o pracovním poměru.

Případem, ve kterém se takto strukturované jednání veřejnosti zdá vrstát do forem organizovaných, byl a zůstává určitý druh parazitismu firem disponujících – zpravidla státně garantovaným – monopolním postavením na trhu (jak je to např. u podniků zajišťujících dodávky elektrické energie, technického plynu apod.): jejich možnosti odblokovat podnikatele od variantních řešení a stavět před ně nečekané dodatečné náklady měly v situaci velkého kapitálového nedostatku a častého velkého úvěrového zatížení vážné dopady na samy perspektivy drobného podnikání.²¹⁾ Ve sledovaném ohledu je však neméně závažné to, že tyto *dodatečné zátěže* – vyvolávané firmami hledajícími dodatečné a *ne-tržní* zdroje zisku – byly v zásadě *legitimovány* existující silnou „averzní“ polaritou spotřebitelská veřejnost versus podnikatel (s nevysloveným i vyslovovaným „když chceš zbohatnout, tak plat“ atd.). To je neméně strukturní dopad do „spontaneity“ veřejného i do nové institucionalizace už organizovaného jednání.

Nejen jako postupný, opatrný vzestupný „krok“ do podnikatelské existence, ale i jako „zpětný krok“, vedoucí – právě i zmíněnými mechanismy – ke kombinaci zaměstnanecko-podnikatelské pozice (a tedy k racionalizujícímu zkušenostnímu kompromisu), se totiž pak zrodily, řečeno s Večerníkem, ony „významné kategorie aktivní populace, charakterizované kombinovaným ekonomickým statusem, tj. propojením hlavního závislého zaměstnání s doplňkovým podnikáním“ (Večerník 1998: 82). Zjevně nejen nasycenost trhu je tím, co v souvislosti se zastavením přírůstku „plných“ podnikatelů v r. 1993 (viz Tuček 1996: 16-17, 49) je účelné brát v úvahu. Životně strategických i taktických důvodů pro setrvání v této *mezni kategorii* je však pochopitelně více.²²⁾

Tak či tak, u obou typů primární vlastnické strategie, tj. jak vrcholového managementu větších podniků, tak drobných podnikatelů, zůstává otázka obsahu vlastnictví a podnikatelského směřování v jednom ohledu stále nejasná. Stručně řečeno: transformace může být takovým navázáním na přerušovaný (kontinuitní) vývoj, které přináší celkem zřetelné, a tedy *kvalitativně oddělitelné* vývojové dráhy „starých“ i „nových“ sociálních skupin (vrstev, tříd?), diktovaných nezbytnostmi vlastnicko-mocenské správy i technickým vývojem, globalizací atd.; může však být také vývojem, který třeba pro své relativní zrychlení jako druh *přizpůsobující se* modernizace už *nenabízí příležitost jakéhosi souběhu původně historicky poměrně oddělených trendů*. Či řečeno

²¹⁾ V roce 1992 začal být např. výrazný diferenciační trend – na „spotřebitelské“ a „podnikatelské“ poplatky – za takové „služby“, které měly povahu vnucených plateb prakticky bez jakékoliv protihodnoty: nečekané jednorázové platby s rozdílem v řádu stonásobků za instalaci elektroměru, za zvýšený příkon (obojí v absolutního hodnotách desetitisíců korun), atd. atd. (K ekonomickým dopadům a sociální povaze tohoto trendu – viz Růžička 1996: 222 aj.; text byl prezentován již v roce 1993.)

²²⁾ Významnou variantou je jistě kombinace uchování původních „starostrukturních“ dispozičních možností pro účely dodatkového podnikání (v širokém – majetkovém, kulturním, sociálním – smyslu míněná kapitálová kontinuita či koncentrace je samozřejmě nezanedbatelná i v drobnějším podnikání). Elementárním případem je ovšem prostá snaha neopustit základní *zaměstnanecké* jistoty při dodatkovém rozšiřování příjmů, jejichž zdroj může nebo nemusí být kalkulován jako náhradní existenční jistota. Váha zaměstnaneckých jistot opět vzroste i tehdy, dá-li životní zkušenost rozpoznat faktický rozdíl v makrosystémových hodnotových preferencích vůči „velkému“ a drobnému podnikání: např. státní podpora neefektivních podniků, vnímaná jako podpora zaměstnanosti, může být pro určité drobnopodnikatelské skupiny signálem k návratu do sféry zaměstnaneckých jistot. Jsou také méně přímočaré důvody: např. některé fakticky nezrušitelné profese by v chudých společenských podmínkách bez tolerance k dodatkovým životním zdrojům svých nositelů už bezmála přestaly existovat. (Jistěže to ale není jen v tom: např. i v USA má okolo 50% učitelů vedlejší příjem.)

otázkou: rodí se tu (či má naději vzniknout) ještě „klasická“ buržoazie či maloburžoazie, ale souběžně s nimi i nové sociální formace více typické pro soudobý vyspělý svět, anebo je to všechno už přece jen dosti jinak?

To je ovšem už velká otázka s mimořádně nesnadnou odpovědí. I pro ni, nejen pro náš úžeji vymezený problém, je však pravděpodobně velmi užitečné vrátit se k obecným konceptům a podívat se na ně prizmatem aktuální zkušenosti výrazné sociální změny – a také naopak: pohlédnout na tuto zkušenost optikou obecných, až výchozích představ. V našem kontextu prvním případem takového ohlednutí snad ani nemůže nebýt *vlastnictví*.

ZDROJE, BOHATSTVÍ, STRUKTURA A ZODPOVĚDNOST: K REFLEXI VLASTNICTVÍ

Jan Pakulski a Malcolm Waters ve své ne tak dávné polemice s třídními koncepty soudobé společnosti připomínají přes čtyřicet let starý Nisbetův názor, podle něhož si pojem „sociální třída“ dosud sice uchoval užitečnost pro historickou, komparativní či pre-industriální (*folk*) sociologii, ale „pro objasnění údajů o bohatství, moci a sociálního statusu“ v tehdejších Spojených státech i v dalších západních společnostech se stal už „téměř bezcenným“ (Nisbet 1959: 11). Sami své názory orientují taktéž k vyspělým zemím²³⁾ a svou kritiku směřují k dvěma základním mnohonárodním (jak říkají) „podnikům“ moderní „class industry“, jež právě citované stanovisko mělo pomoci přivést k životu: ke známým vědním proudům s centry v Madison (Wisconsin) a v Oxfordu, jejichž klíčovými postavami jsou Erik Olin Wright a John H. Goldthorpe. Podle Pakulského a Waterse úsilí těchto „podniků“, jakkoli je účtyhodnou snahou přizpůsobit se rostoucí sociální komplexitě, je jen „snahou zfabrikovat třídu tam, kde již jako smyslupná sociální entita neexistuje“ (Pakulski & Waters 1996: 667, 685-6).

Chceme dát k posouzení pohled, který nepopře Nisbetův názor a nebude souhlasem ani s Wrightem či Goldthorpem, ani s jejich (dále připomínanými) oponenty, a přesto bude přítakáním existenci a významu fenoménu „sociální třída“. Důvodem je nám ovšem pouze *logika, kterou v tomto textu sledujeme*²⁴⁾ a kterou patrně právem postrádáme u všech uvedených přístupů. A nejen u nich. Primárně tu ovšem vůbec neběží o to, zda třídy existují či ne: jde o existenci určité stránky (či typu) jednání, o určitý druh strukturační jednání a určitý typ sociálních vztahů.

V prvním přiblížení v zásadě ještě není problémem, že je jak stratifikačním, tak třídním prizmatem sledováno prakticky totéž. V učebnicovém provedení například je sociální *stratifikací* míněna existence „strukturovaných nerovností mezi skupinami ve společnosti ve smyslu jejich přístupu k materiálnímu nebo symbolickému prospěchu“ (odměnám, statkům – *rewards*), přičemž za tu *nejvýraznější* formu se bere „třídní rozčlenění“ (Giddens 1994: 746). Jelikož jde o rozvrstvení míry či kvality *dispozičních* možností, je třídní členění možno chápat jako subkategorii stratifikace; navíc v daném vymezení zůstává otevřená otázka obsa-

²³⁾ Např. v postkomunistických zemích třídy hypoteticky nevylučují (ovšem nehodlají se touto otázkou zabývat); u „smrti tříd“ připouštějí jen o něco pozdější termín.

²⁴⁾ Její počátky jsou ovšem dlouhodobější: mezinárodně poprvé byly prezentovány před devíti lety (Růžička, R., *Social Ownership and the Structure of Ownership Behaviour: Czechoslovakia*. XII. světový sociologický kongres, Madrid 1990).

hu „strukturované nerovnosti“, který v tomto případě sice nejspíše nepředstavuje náznak (můstek k) „vzorcovanosti“ jednání atd., ale také jej nevylučuje.

Navíc, což je pak důležité pro ujasnění vztahu ontologické a epistemologické (gnozeologické) stránky věci, jde o *myšlenkovou* operaci, která si nedělá nárok na víc než na postižení hierarchického – v attributech (a tedy i kritériích) už nějak jasného – kontinua.²⁵⁾ Nezaměřuje se tedy na *identifikaci činných souvislostí* sociálních aktérů (zde přirozeně nemáme na mysli ten případ procesuality, který představuje sociální mobilita), i když každý z možných „předmětů“ takto uspořádané formy mechanické syntézy kvalit koneckonců je sám o sobě vztahovou entitou, ať je to bohatství, moc či prestiž; pro daný poznávací krok je to však „věc“, atribut či indikátor.

Problém se ukazuje mnohem více až v tom, jak nebo nakolik jsou vnímány eventuelní spojitosti takto členěných jedinců. Uvedená autorská dvojice soudí, že – dokonce v souběhu přetrvávání i růstu sociálních nerovností – dochází k radikálnímu procesu dekompozice (*rozpouštění*) tříd tím, že dříve funkční „třídní mechanismus“ je nyní *decentrací* zvláště vlastnických a výrobních vztahů, a také změnou způsobů sociopolitického štěpení (po liniích etnicity, gender, spotřeby, životního stylu atd.) „zeslaben až k nedůležitosti“. Přeloženo do stručné verze: to, co zůstává společenským problémem nebo jej generuje, už nemá nijak zvlášť třídní povahu. Argumentaci přitom vedou vůči několika základním tvrzením, která jsou podle jejich soudu abstrahovatelná z literatury o třídách²⁶⁾ (blíže viz Pakulski & Waters 1996: 669 an.).

Pro nás je z toho důležité to, jakým způsobem je reflektována souvislost (vztah) mezi jedinci či skupinami. To si lze povšimnout už na tom, co ve výslovném souladu s Nisbetem tito autoři konstatují: tj. že třída se ve vyspělých zemích nehodí ani pro analýzu *nerovností*, ani pro analýzu sociálních členění (ve smyslu *asociace* a *distance*) a *konfliktu*. Z dalšího jejich rozboru je ale zřejmé, že zatímco v polemice běží spor „zda třídy ano či ne“, v samém způsobu vnímání třídy, *konceptu třídy*, je určitá zásadní shoda, tj. rozhodně nepřesahuje rámce obvyklé i na druhé straně sporu. Zatímco rozbor nerovností může být (zatím) ponechán zmíněné stratifikační optice, vidění vztahové stránky analyzovaného problému nevykazuje víc než obvyklé pohledy: postupuje zjevně od evidence *distance* a důsledků nerovností v podobě *životních šancí* k procesům (*sebe*)*utváření* třídy, *vně* třídy pak spíše *k té dimenzi vztahu, kterou představuje konflikt*,²⁷⁾ a snad (téměř nevyssloveně) i jeho jistý protipól – konsenzus a konformita. To všechno je pak především patrné na logice *utváření lidských zájmů*.

²⁵⁾ J. Šanderová (k jejímuž textu se ještě dostaneme) v obdobné souvislosti užívá termín „arbitrární rozhodnutí“ (Šanderová 1999: 19).

²⁶⁾ Jen k nutné orientaci: *tvrzení ekonomismu* (pro něž jevy jako vlastnictví a trh jsou strukturujícími nebo organizujícími „principy“ sociálního uspořádání); *tvrzení skupinové formace* (třídy jsou víc než statistické apod. kategorie; jsou reálnými a pozorovatelnými vlastnostmi sociální struktury ve vzorcích nerovnosti, asociace a distance); *tvrzení příčinné vazby* (třídní členství ovlivňuje mimoekonomické dimenze života: politické preference, výběr životního stylu apod.); *tvrzení transformační kapacity* (třídy jsou potenciální hlavní kolektivní aktéři; pokud bojují s jinými třídami, vnášejí do společnosti dynamiku a mohou společnost měnit).

²⁷⁾ I když sám konflikt může být popsán dokonce v marxistické tradici už s popřením významu „vlastníka–kapitalisty jako kolektivního aktéra“ (např. s argumentem rozvoje státních podniků) či více ve weberovské dikci moci (*authority*) „nezávislé na ekonomické třídě“, což autoři přirozeně připomínají i s odkazy – pro první a druhý případ – mj. na Wrighta a Dahrendorfa (Wright, E. O.: *Classes*. London, Verso 1985; Dahrendorf, R.: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London, Routledge 1959).

V čem je problém? Jak známo, E. O. Wright to také konstatuje ve stati polemizující právě se závěry citované autorské dvojice (Wright 1996), pro weberiánskou, ale asi více anglosasky zabarvenou perspektivu je hlavní otázkou to, jak vazba k různým (hlavně ekonomickým) zdrojům klade před lidi určité příležitosti, nebo naopak určitá znevýhodnění; v marxistické perspektivě – a pro Wrighta obzvláště, i když se značným významovým rozšířením²⁸⁾ – je pak jádrem *vykořisťování*, vnímané jako charakteristická vlastnost vztahu lidí k ekonomickým zdrojům. Jak „životní šance“, tak „vykořisťování“ jsou vytvářeny nerovnostmi přístupu ke zdrojům – a jako pojmy obrací pozornost ke *konfliktům zájmů*, týkajících se právě distribuce těchto zdrojů. Vykořisťování však osvětluje navíc to, že konflikty zájmů mezi třídami nejsou generovány prostě jen tím, „co lidé *mají*, ale také tím, co lidé *dělají* s tím, co mají“. Odkazuje tudíž naší pozornost „ke konfliktům uvnitř výroby; ne prostě [jen] ke konfliktům na trhu“.

Problém tohoto výkladu určitě nevidím v odkazu k výrobě; naopak. Vztah k ekonomickým zdrojům (*assets*) v nezúženém smyslu zakládá, zcela ve smyslu Wrightova dalšího uvažování (tamtéž: 696-698 a n.), disponovanost subjektu jak ve směnných (tržních), tak produkčních vztazích, a následně i dispoziční dohled (*control*) jak nad příjmem, tak pracovním úsilím – tedy ke stránkám, označovaným výše jako „životní šance“ a „vykořisťování“. Problém je zjevně v něčem jiném – v tom, že *ekonomické úsilí (i v užším smyslu produkčním) není redukovatelné na pracovní úsilí či jeho dispoziční kontrolu*, míněnou výslovně jako důsledek i předpoklad materiální deprivace, asymetrického odloučení od určitých produkčních zdrojů (např. vlastnickými právy) a přivlastnění „plodů práce“.

Dominující představa *přístupu ke zdrojům* totiž nese pečeť vlivu subjektu, jemuž jsem už věnoval pozornost, totiž *veřejnosti*; a nic na tom nemění fakt, bude-li vyjadřována specifickou částí veřejnosti, tj. „veřejností sociologickou“. Tato představa je bezpochyby výrazem převažujícího *spotřebitelského* pohledu, který se primárně neptá (ptá-li se kdy vůbec), *zda bohatství* (zdroje, životní dispozice) vůbec *existuje a jak vzniklo*, jak je jeho existence zabezpečována, nýbrž pouze na to, *zda je možno jím disponovat*. A přestože se nechceme argumentací pohybovat v poloze „odcizení“, na tomto místě je užitečné je alespoň zmínit: parcializace individua, jeho odlučování od předpokladů i produktu práce v procesu produkce a reprodukce života atd. je současně i jeho *odcizováním od zodpovědnosti za vznik a uchování společenských zdrojů*, odpovědnosti za bohatství, jehož soustava koneckonců tvoří *životní šance společnosti jako celku*. (Ale to jen na okraj, jako upozornění na to, že si lze i v této optice ujasňovat, jakými mechanismy se může historicky ukládat a „vršit“ rovnostářské vědomí.) Jistěže bohatství jako základna životních šancí společnosti je také „komparativním“ bohatstvím a životní šancí jedince jako člena společnosti (potenciálně zvýhodňujícím nebo znevýhodňujícím člena dané společnosti oproti členům společností jiných) a analogicky pak také jako člena sociální skupiny.

²⁸⁾ Wrightův analytický přístup k vlastnictví, vykořisťování a od něho odvozené dominanci ústí daleko v možnostech kombinací vlastníků a nevlastníků výrobních prostředků, kteří mohou nebo nemusí být ještě disponováni odbornými nebo organizačními „aktivy“ (*skill/credential assets; organization assets*), takže třídy, které se na této bázi utvářejí, mohou být také souběžně vykořisťovateli a vykořisťovanými (blíže viz Wright 1985: 88 aj.; Crompton 1993: 72–73).

Tak či tak, abychom se vrátili zpět k jádru věci, zřetel *přístupu ke zdrojům*, který se ovšem týká stejně tak „životních šancí“ jako „vykořisťování“, má implicitně nejčastěji obsah *stejného* přístupu ke zdrojům: je to více či méně latentní *rovnostářská*, a řekněme také „asymetrická“ verze pohledu na realitu, verze, která je pak vždy nějakým způsobem *do poznávacích instrumentů zabudována*. Její asymentričnost je kupříkladu a především v tom, že k problému materiální deprivace, odloučení od zdrojů a následného přivlastnění plodů cizí práce (srovnej nejen Wright 1996: 696) však vůbec nepřifazuje jako problém také *strádání z přebytku existenčních zátěží* (nejen ovšem materiálních), z nadměrného připoutání ke zdrojům či následného nadměrného „investování“ vlastní práce (v „živé“ i „sedlé“ formě) do produkčního procesu, z něhož pak třeba je kvalitou výkonu ostatních či vlivem širších systémových podmínek bez náhrady odčerpávána. Je to ovšem verze „realistická“ v tom, že „soucíť“ s veřejně převažujícími hodnotami a s veřejným způsobem vnímání *správnosti a spravedlnosti*, které těmto hodnotám odpovídá.

V logice našeho postupu tedy je, aby „přístup ke zdrojům“ provázela zrcadlově také „zodpovědnost za zdroje“ – samozřejmě ihned s preventivním upozorněním, že ačkoli je zodpovědnost nepochybně též velice významným fenoménem psychologické proveniencie, tady jde primárně a především o takovou stránku společenské reality, která je zakládána *strukturálně*, z jejího celku. Ale tím se dostáváme dál ke zvláštní křížovance, na níž se – podle našeho názoru – ocitá marxovský a weberovský způsob vidění strukturace a stratifikace společnosti.

Je nepochybné, že uvažovat o zodpovědnosti ve zmiňovaném smyslu mimo kontext *produkční* stránky společenského reprodukčního procesu je zcela nemyslitelné; v tom nelze opomenout ani Marxe, ani Wrighta apod. Současně s tím ale nutně zjistíme, že problematiku *strukturně ustavované zodpovědnosti* nemůžeme „neumístit“ jak do kontextu „životních šancí“, tak i „vykořisťování“; že se obě stránky prostupují. Wrightova diferenciální kontrola nad příjmem²⁹⁾ (zakládající různé „životní šance“) je ovšem takto neoddělitelná od „kontroly nad výdaji“, což pak analogicky platí i pro diferenciální kontrolu nad vynaložením práce (zakládajícím „vykořisťování“), těžko oddělitelnou od „kontroly nad pracovním neúsilím“. Obojí pak je správou bohatství i podmínek jeho reprodukce – a to jak na individuální, tak společenské straně procesu. Otázkou ovšem je, co to v obsahu dělá se samými životními šancemi a vykořisťováním.

Nemůžeme však pominout ani to, že již zmíněné analytické „řetězce“, které se snaží reflektovat či vystopovat obsah třídní strukturace, ústí pouze k problému *konfliktu*; Wright „jenom“ *distribuční* konflikt doplňuje upomínkou na konflikt *produkční*: „klíčovou implikací vykořisťování“, říká, „je to, že plodí antagonistickou vzájemnou závislost zájmů mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými. Vykořisťování nevymezuje pouze sadu *statusů* sociálních aktérů, ale také vzorec dál se vyvíjejících *interakcí*, strukturovaných souborem sociálních vztahů, vztahů, jež k sobě vzájemně svazují vykořisťovatele a vykořisťovaného“ (Wright 1996: 697). Další explikace však kromě podstatného připomenutí systémové determinovanosti obou zůstávají jen

²⁹⁾ Ve schématu marxistické třídní analýzy *differential control over income (life chances)* a *differential control over labor effort (exploitation)* (viz tamtéž: 698).

u toho, že závislost vykořisťujícího na vykořisťovaném nutí prvního z nich, aby ve svém zájmu zmírňoval dvoji nadvládu nad druhým a doplňoval ji minimem spolupráce (a to prostě proto, že výkon pod výlučnou represí není optimální). V zájmu sebe sama se tak vykořisťování podle Wrighta paradoxně obrací jako donucující síla proti vykořisťovateli, resp. proti jeho jednání.

Nepochybně tu jde o vzorec (resp. vzor³⁰⁾ / *pattern*) *recipročního chování* v „řádu“ subjektů jako podstatných sociálních *polarit*. Což jistě vyhovuje i elementární a „klasické“ (a až potud obecně přijatelné) představě souvislosti interakčních vzorců a statusů, v níž pak lze zmíněné *statusy* definovat jako „polární pozice v těchto vzorech recipročního chování“ (Linton 1971: 259-260) a – hlavně – připustit i výše uvedený příklad *strukturační „obojetnosti“*. Jenomže jednostranně viděné.

Jen takto – a ještě s akcentem na *antagonismus* popsané vazby, byt' zjemňovaný až k tomu, že není umísťován do centra společenských procesů – však interpretovat status uvedených aktérů a hlavně zmíněný interakční *vzorec* stačí jen stěží. Dokonce ani ne v marxistické tradici. Marx totiž ve své analýze dokázal dospět k závěru, že velkou „dějinnou stránkou kapitálu“ je jak to, že stvořil *nadpráci* (tj. práci z hlediska pouhé obživy nadbytečnou)³¹⁾ a svou přísnou kázní vyvolává i *všeobecnou pracovitost*, tak současně i to, že – jelikož bohatství se stalo hodnotou o sobě (a není už jen hodnotou pro požitky) – plodí i *všeobecnou podnikavost*. A to je totiž *logicky* velice konzistentní závěr, jehož problém je ovšem v tom, že současně jde naopak o závěr *ideologicky* výrazně inkonzistentní, konfliktní. Zjevně proto také nebyl nijak zvlášť dále v Marxově díle zdůrazňován a rozvíjen.

Jistá obtíž je nepochybně i v tom, že s takto založeným všeobecným rozvojem potřeb autor předpokládal proměnu nadpráce v obecnou potřebu, potřebu ukotvenou už v individuálních potřebách, a stejně tak všeobecnou pracovitost viděl být potenciálně „všeobecným majetkem nového pokolení“ (Marx 1971: 288-289, aj.). A jistě se lze přit o to, nakolik třeba má taková perspektiva význam pro současnost. Ale i tak: přijmeme-li v této linii jako realitu fenomén nadpráce a vše, co s ním souvisí, a to je zvláště fenomén vykořisťování, pak bychom stejně tak neměli přehlédnout i *druhou stránku téže věci*: proces a perspektivu ustavování *podnikavosti jako obecného atributu existenčního chování člověka*.

Bohatství jako „hodnota o sobě“ se sice může jevit jako samoúčel, ale je to „samoúčel“ *existenčního základu rozšířené reprodukce dané společnosti*; a je to „věc“, která se zakládá na systémové logice zájmů. Ne majetek „jakkoliv“, ale akumulace a užití dispozic jako systémový předpoklad společenské reprodukce je tímto bohatstvím a to

³⁰⁾ Termíny „vzor“ a „vzorec“ můžeme pro tento text chápat jako synonyma; jde o respektování koexistence zvyklostí, které sem vstupují překlady slova „pattern(s)“, „České“ diference v těchto termínech – hlavně ve smyslu vzoru více jako modelu a vzorce více jako „zabudovanosti“, ustálenosti jednání – mají však klíčový význam; výraz *vzorec* je tak námi v textu uplatňován a jako pojem dále specifikován.

³¹⁾ Do zhodnocovacího procesu kapitálu (nikoliv pracovního procesu!) dělník svou práci sice přidává hodnotu, ale nejedná přitom jako svébytný aktér: není to on, kdo spotřebovává „hmotné prvky své produktivní činnosti, nýbrž ony ho spotřebovávají jako ferment svého vlastního životního procesu, a životní proces kapitálu tkví jen v jeho pohybu jako hodnoty, která se sama zhodnocuje“ (Marx 1953: 334–335). Aktérem tohoto procesu je kapitalista (je „personifikací kapitálu“), avšak i jeho život je „odvozen“ z tohoto procesu, jakmile už jej – jako svůj životní proces – založil nebo převzal.

znamená, že je jím vlastně především *strukturní* (vztahové) a ovšem pak i individuální *zakotvení* této akumulace a užití dispozic.

To je v zásadě to, co můžeme nazvat *strukturním* obsahem *zodpovědnosti* (příčemž „dvojakost“ tohoto obsahu je vyjádřena i v tom, že jde o zodpovědnost *jako* bohatství i zodpovědnost *vůči* bohatství).

Měli bychom zde ovšem také připustit, že tato zodpovědnost možná vůbec nemusí mít „klasickou“ podobu situace výkonného vlastníka-kapitalisty či živnostníka, který zaměstnává sám sebe. To platí jak v perspektivě, tak vlastně i retrospektivě alespoň v ohledu k problémům transformace naší společnosti; ovšem základní mechanismus zodpovědnosti nemůže být pochopen mimo tyto subjekty. Přidržíme-li se ještě na chvíli sledované logiky důsledků dynamiky kapitálu a dovedeme-li ji dále, pak „stvoření nadpráce“ a kultivace (jen v perspektivě všeobecné) podnikavosti je současně *vylučováním podpráce*, která je přirozeně dlouhodoběji možná zejména tehdy, lze-li čerpat z již vytvořených zdrojů akumulovaného bohatství (což dovolily zvláště formy *mechanického zespolečnění*: „znárodnění“, kolektivizace), jehož vznik umožnil naopak systémově založený zájem na této akumulaci, tj. podnikavost. Ale pozor: vylučování podpráce nutně předpokládá také to, že je *procesem exkluze těch, kteří by na základě svého dispozičního přístupu ke zdrojům jako „správci bohatství“ takovou podpráci připustili*.³²⁾

Takto se pak dostáváme k problematice vlastnictví v její úplnosti. Nadpráce i podpráce jsou možnostmi společensky založené suverenity nad zdroji, šance účelně užít i zneužít bohatství. Tato suverenita je složitou společenskou strukturou označovanou jako *vlastnictví* a je jen jako výslovná a vědomá *redukce* převoditelná na „vztah k výrobním prostředkům“. V námi sledovaném kontextu marxistické tradice – jak jsme viděli i v případě Wrighta – však můžeme vidět jen vznik a přežívání pochopitelného paradoxu: tato suverenita (a můžeme se domýšlet, nakolik pod tlakem veřejných hodnot spravedlnosti a rovnosti; hodnot však „zkratově“ produkovaných a reprodukováných) nebyla zachycena v celistvosti své procesuality, ale jen jako její výsek (který bez dalšího ztrácí svůj smysl): tj. jen *spotřebitelsky*, jen jako *přivlastňování* bez dalšího kontextu, jen jako instituce zajišťující diferenciaci lidí na agregáty a pak i formace individuální (tj. ne-společenské) bída a bohatství.

Zodpovědnost jako „dispoziční péče“ o bohatství (ve výše vyjádřeném smyslu), sotva se jen trochu stačila v logice vědecké práce objevit, byla – to ovšem stavíme jako hypotézu – ihned přehlušena dominujícími veřejnými hodnotami a způsobem myšlení, jenž je produkuje. Musela v logickém celku ustoupit, neboť ten tu koneckonců byl ke službám nikoliv vládnoucím vrstvám, ale tomu, co jsme již označili za „vládnoucí veřejnost“. *Vlastnictví bylo pochopeno jen v dikci vykořisťování*, redukovane, jen jako jeho systémová podmínka. A pak už byl nasnadě i další paradox: tam, kde se ve vědě (i veřejnosti) objevily důvody ke zpochybnění váhy a obsahu samého fenoménu vykořisťování, bylo nejsnazší cestou (nemálo v sociologii) popřít význam vlastnictví vůbec. Příznáme na tomto místě obavu, že ani při „šokovém návratu“ tématu vlastnictví – tj. na scénu postkomunistických zemí – nemusí, při souvislosti vědního a veřejného

³²⁾ Že tu nejde o téma individuální spravedlnosti snad netřeba připomínat. Ten, kdo tu především rozhoduje, je *trh*; není ovšem mechanismem jediným.

vědomí, k porozumění a hlubšímu studiu *celistvosti* procesu vlastnictví hned tak dojit. Ve společnosti, přecházející zpět k tržnímu systému, nelze vyloučit, že fakt – možná „bytotného“ – teoretického nezájmu o problematiku vlastnictví je jen dočasně překryt akty opačnými: především privatizací, která v ovzduší žádoucí změny ani neměla alternativu.

I tzv. reálný socialismus se mohl z mnoha stran jevit jako důvod vědního nezájmu o vlastnictví (Růžička 1989: 7-11),³³⁾ ačkoliv může být spíše velkou pohnutkou k aktualizaci jeho studia jako excelentní ukázka důsledků toho, když se zruší či vytratí společenskostrukturní a postupně také individuální zodpovědnost za bohatství, které společnost dosáhla a ještě má, a když se současně v něčem až k obecnosti rozšíří – pro veřejné vědomí – ne nelákavá *individuální spotřební dispoziční šance*. Pro tento případ dlouhodobě argumentujeme (Růžička 1990 aj.), že toto byla forma dokonce všeobecného, byť dispozičně diferencovaného a mocensky vrstveného vlastnictví, avšak vlastnictví zbaveného dřívějšího jádra (bohatství jako hodnoty o sobě) a s ním také *společenské* životní šance: nutnosti, a tudíž i obecnější možnosti projevu té kvality vzájemné reprodukční souvislosti a závislosti lidí, bez níž se určitá společnost nebo komunita bez vážnějších vývojových ztrát, jakou je asi zatím hlavně ztráta kompetitivní schopnosti, neobejde. Šanci, již jedinec – primárně nikoliv podle své libosti, ale v systémové nutnosti – dává lidem kolem sebe a společnosti vcelku a která je přesto více a více jeho dílem.

To, co v „reálném socialismu“ z vlastnictví zbylo, byla na jedné straně jen *centralizovaná*, na druhé straně však také *obecně diverzifikovaná* individuální možnost a perspektiva *demontáže* existujícího věcného i symbolického bohatství (materiálních statků, času práce, vědění, určitých životních cílů aj.) s *vytrácejícími se vzorci* jeho rozšířeného navracení do společenského produkčního (a tak i celkového reprodukčního) procesu. Vlastnictví jako atribut statusu i jako vzorec recipročního jednání se nevytratilo, existovalo však téměř výhradně v historicky *pokleslé* formě. Z této formy se pochopitelně pak jen těžko pozvedá, neboť ztráty ve věcných i vztahových stránkách vzorců lidského jednání jsou již příliš velké.

Transformace společnosti je však úsilím o vyvolání opačných procesů: jistěže v ní jde obecně o proměny životních šancí, ovšem především těch z nich, které jsou spojeny s výše posuzovaným *strukturálním založením zodpovědnosti za zdroje* (jež má společnost k dispozici). Opět ale by mělo být zřejmé, že nejde jen o problém *hledání struktury*, nýbrž neméně i *hledání aktérů*, kteří očekávaný obrat – a s ním i zmiňovanou zodpovědnost – nesou, či alespoň za určitých podmínek nést mohou. Ve vztahu k *životním šancím*, a to dokonce šancím veškeré populace, jako reálné naději na stav či změnu

³³⁾ Pro ideologický koncept „reálného socialismu“ bylo faktické otevření problematiky vlastnictví velice rizikovým a nežádoucím podnikem. V daném konceptu vyřešila „socialistická revoluce“ problémy vlastnické stránky reality *předem*, „jednou provždy“, a „zbytek“ vývoje tak mohl být ponechán už především jen (systémem jakoby lépe disponovaným) technologickým změnám. V opozici k tomuto konceptu se zase např. předpokládalo, že se alespoň na dominantní světové scéně i díky technologickým změnám znepodstatňuje váha vlastnických vztahů. Tak či tak se otázky vlastnictví jevíly převážně jako irelevantní téma. To, že jen do okamžiku zborcení režimu, nemusí ale mít přesto větší význam; závažnost vlastnických poměrů může být nadále vnímána jen jako nevyhnutelný (pro danou situaci sice „revitalizační“, nicméně dočasný) „krok vzad“, který nic nevyhovívá o vývojové závažnosti problému ve světovém měřítku.

ve statcích a kvalitě života (i při vší variabilitě – a nejen weberovského – obsahu tohoto pojmu,³⁴) se musí jevit jako kvalitativně významný rozdíl, je-li aktérem ten,

1. kdo pouze *nabývá* „zvenku“ určité své životní potenciality *a ujímá se jich* (a tím své šance naplňuje); či je jím ten,
2. kdo nadto tyto své životní šance *vytváří* (šance své, ne jiných); anebo zda také ten,
3. kdo vytváří při tom životní šance *i pro jiné*.

V teoretickém vyvozování se nám tyto hranice mohou ztratit; v životní zkušenosti však nikoliv. *Obecná* skutečnost, že lidé vytvářejí své podmínky a skrze ně či v nich (jimi) strukturují svá jednání, se diferencuje – *specifikuje* – ve způsobu, jak to činí. Pro tento ohled je pak docela jedno, jsme-li vedeni akcionalistickým nebo strukturalistickým přístupem.

Zatím však zdůrazněme jen tolik, že v daném rozlišení je možné najít zřetelnou *hierarchii rizika a zodpovědnosti*. Je s podivem, jak málo se v sociologii – jak se zdá – uvažuje o tom, že životní šance jsou potencialitou *vzestupu*, ale i *pádu*. Jistěže tu však nejde o samozřejmý fakt vzestupné či sestupné mobility, ale o (diferencující) kalkul rizika a závazku ve vlastním rozhodnutí aktéra a přijetí zodpovědnosti za ně – zodpovědnosti, jež má strukturální formu jak s ohledem na své předpoklady, tak na své (tedy *strukturující*) důsledky.

TŘÍDY, ZÁJMY A SPOLEČENSKÉ ŠANCE ZMĚNY

Při rekonstrukci společnosti je asi mnohem zřetelnější, že to, oč běží především, není ani tak politická moc nebo spravedlnost rozdělování či spotřeby apod., ale vytvoření základů schopných generovat společenský reprodukční proces, jenž ob stojí v kontextu světového vývoje. Totéž platí i v dílčích ohledech, k nimž patří i otázka třídních proměn: při sledování vývoje *tříd* opět nejde primárně o to, jaká společenská uskupení se obno- vují nebo vznikají, ale především o to, co od jejich případného vzniku můžeme očeká- vat pro přítomnost a budoucnost společnosti. Dá se to tedy říci i tak, že výzkumné otáz- ky – byť jsou i formulovány na nejvyšší úrovni teoretické obecnosti – mají v kontextu výrazné společenské změny mnohem praktičtější, pragmatičtější podobu.

³⁴ Odvoláme se zde alespoň na Ralpa Dahrendorfa (už pro jeho jazykovou kompetentnost v daném téma- tu), jenž tomuto problému věnoval dost pozornosti. Dahrendorf soudí, že pokud Max Weber pracuje s pojmem „životní šance“, zůstává tento pojem nejednoznačný (nejzřetelnější je ve spojení s „třídním postavením“). U pojmu „šance“ je tak důležité vědět, že jde o pojem „spíše podnětný [*suggestive*] než nezvratný [*conclusive*], stimulující spíše než plně vyvinutý“ (Dahrendorf 1979: 73). Může znamenat ledacos, „jen ne pouhou možnost“ [*possibility*], příp. pravděpodobnost [*probability*]. Pro Webera, říká Dahrendorf, „pravděpodobnost posloupnosti jednání, postulovaná v pojmu šance, není pouze pozorova- telnou a vypočítatelnou pravděpodobností, ale je to pravděpodobnost, která je pevně zakotvena v daných strukturálních podmínkách“. Což ale pochopitelně bývá – zpravidla ve vazbě na termín *Verstehen* a s ním spojené pojetí sociologie („Sociologie je o porozumění strukturám /určitým faktům a událostem/, které činí ustálené chování obvykle možným.“) – předmětem diskusí. Tuto poznámku ukončíme tím, čím Dahrendorf vlastně začal: Weber měl rád pojem „šance“ – a ten se mu stal nepostradatelným – jednak s vědomím, že *volnost* [*freedom*] jako „vztah nejistoty“ je v reálném světě přítomna (tj. že se nemusí stát to, co „normálně“ očekáváme; tedy nejen ve smyslu statistickém), jednak ale i proto, že věřil, že lidské společnosti znamenají především *otevírání prostoru* pro kdejaké šance (což si pro uchování obsahu dovo- líme záměrně uvést plně a bez překladu: „human societies are above all about opening spaces, for chan- ces of acquisition, exchange chances, supply chances, chances of domination, preferential chances, futu- re chances, for life chances“). (Tamtéž: 64–65,62.)

Očekávání spojená s stejně jako rozmanité projevy nespokojenosti s jejími výsledky staví do popředí samozřejmě i otázku zodpovědnosti, i když nejčastěji jakoby zpětně, ve významu zmíněném už na počátku (ve smyslu „kdo za co může“ apod.). Což se děje především v situaci, kdy už se zdá, že *zájmy* většiny a zájmy těch, kteří disponovali či disponují podstatnou částí společenského bohatství, se začaly výrazně rozcházet – a tedy také, že výrazně *souvisí*.

Problémy s postižením konkrétního charakteru aktérů a zdrojů reálné společenské změny jsou nicméně už v teoretické instrumentaci. To je patrné v určitých způsobech vidění tříd (a v jisté míře i ve vidění zájmů), v povaze sporů o ně, a to i přesto, že v jednotlivých způsobech reflexe se původní myšlenkové proudy mísí.

Obě sledované tradice, strukturalistická a akcionalistická (a v třídním prizmatu konkrétně především marxovská a weberovská) jsou ovšem významně shodné v tom, že nehledají jádro třídní diferenciace jako souvislosti různých znaků na sebe navazujících agregací lidí (tedy *gradačně*,³⁵⁾ či přesněji: jako identifikaci kvalitativních „zlomů“, takto vyznačujících třídy jako určitá specifika v obecné kvantitativní kontinuitě sociálních vlastností lidí, nýbrž v jisté polaritě, vztahově, *relačně*, jako určité souvislosti takových vlastností (míněných ve smyslu dispozic i jednání). K tomuto dobře známému rozdílu si však dovolueme určitá jednoduchá přirovnání.

V gradačním i relačním přístupu je předpokládána *dynamika* společnosti, je však viděna v jiném mechanismu. První přístup evokuje spíše obraz budovy o více patrech a výtazích (ty modernější mají výtahů více), a zápas o to, kdo vstoupí nebo bude vyhozen do výtahu, aby jím vyjel nahoru či sjel dolů do jiného patra, se děje v tom kterém patře samém³⁶⁾ – a hlavně nakonec u výtahových dveří každého z pater pojišťovaných proti násilnému vniknutí určitými druhy uzávěry. Jako výslednice všech takových mechanismů a procesů pak vystupuje primárně *vertikální mobilita*, jež se jeví patrně nejen jako obecně srozumitelný a evidovatelný cíl a „produkt“ lidského snažení, ale také jako produkt více přístupný měření (což je z hlediska exaktnosti vědy nepochybně přitažlivé a žádoucí). Dynamika je tak – vědomě či méně vědomě – badatelsky redukována k mobilitním procesům (implicitně ovšem i procesům horizontálním); pokud je zúžena vědomě a kontrolovaně, jde o zcela legitimní postup. Optika je v jistém ohledu především zaměřena více na aktéra jako jedince; odlišitelné sociální agregace spolu souvisí spíše jen jako určitá *teritoria postavení*, chránící se před vstupem zvenku atd. Klíčovým pojmem je tu proto „prostupnost“, „propustnost“ (*permeability*).

Druhý z přístupů – o nějž nám pro zmíněné transformační akcenty pro tuto chvíli jde především – asociuje něco jiného: možná galéru (se vším napětím mezi veslaři a těmi, kteří je donucují a řídí; ale i s možností, kdy musí v zájmu elementární existence veslovat všichni), možná ale mnohem „industriálnější“ představu elektromotoru se statorem a rotorem jako protikladnými a přesto nedílnými částmi, generujícími základní pohyb celku (i částí ostatních, a i třeba dalších návazných systémů), možná tržnici s jejími konflikty a mechanismy vyjednání konsensu či náhlé solidarity. (Dosti

³⁵⁾ Wright v této souvislosti zaznamenává, že na gradačním pojetí se podepisuje představa tříd, pramenící z veřejného (lidového a masmediálního) způsobu rozvažování o věci (Wright 1996: 694).

³⁶⁾ Přičemž se nevylučuje, že v případě rodiny a možná i jiných sociálních útvarů může jít – v dikci našeho příměru – o jednotky dvoupodlažní, jak je tomu u rodin *třídně smíšených*.

však příměrů, o nichž jen doufáme, že ilustrují a snad i provokují představivost a variantnost pohledu, které ještě můžeme dále potřebovat.) Dynamika je zde – ve stejné záměrné či naopak nezáměrné redukci – svedena do roviny základních vztahových (a takto systémových) zdrojů pohybu společnosti. V tom tato optika více akcentuje problém struktury a lidských uskupení jako aktérů. Problém je, jak je patrné, v obsahu „vztahu“,³⁷⁾ a tím ovšem i v tom, kdo „se vztahuje“.

Ti, kdo třídu – pokud je přímým předmětem pozornosti – vidí jako *svébytný sociální útvar* (formaci), se totiž mohou významným způsobem mýlit stejně jako ti, kdo ji ze stejné „dobrých důvodů“ vidí jen jako *teoretický útvar* (i když možná i potencialitu skutečného seskupení), jen jako uskupení „na papíře“, připomeneme-li terminologii a hlavně náhled Pierra Bourdieua (Bourdieu 1998: 18-25, aj.).

Bourdieu přijímá jako možné (i když asi ne moc pravděpodobné), že se třída „na papíře“ změní v třídu skutečnou³⁸⁾ – nejen existencí společných cílů, ale spíše až jejich konfliktní pozicí, konfliktem vyžadujícím mobilizaci k jeho řešení. Jak víme, tahle potencialita vymezení *třídy* jako *pólu určitého vztahu ve smyslu střetu* cílů (nebo zájmů!) je u Marxe, s jehož kritikou i odvoláním na něj tohle právě u Bourdieua souvisí, naopak realitou, kdežto (*sebe*)*mobilizace* a *sebeorganizace* k prosazení takových cílů je teprve potencialitou.³⁹⁾ Vztah tříd (zde buržoazie a proletariátu) je sice popsán jako celostní, společensky zakotvená reprodukční vazba, ale zakcentován jednostranně, jako *antagonismus*, tedy vztah jako konflikt, jenž má mít řešení jediné: *negaci sebe sama* prostředky mobilizace jednoho pólu vztahu, mobilizace do podoby (jen ovšem zdánlivě plného) sociálního útvaru: „třída pro sebe“ musí v této logice přestat být „*třídou pro jiné*“. Ostatně v obou případech jde koneckonců jen o ustavování parciálního sociálního útvaru, ovšem s totálními důsledky pro celek společnosti.

I v logice této věci zůstává velká otázka: co s případnou zdánlivě „zbytkovou“ (nekonfliktní) stránkou vztahu, dřív než (pokud vůbec – i když někdy asi nakonec ano, nějak) k jeho negaci dojde? Natož co s ní vzhledem k dnešním reálným problémům transformace, patrně dokonce mnohem vyhraněnějším než v „běžné“ evoluční fázi: jde v nich snad o konstituci aktérů-tříd, a to jenom proto, aby dalším hlavním cílem změny bylo jejich opětovné a co nejrychlejšího „zrušení“? To je jistě dost absurdní představa

³⁷⁾ Ten může být reflektován rozmanitě: např. jako souvislost ve smyslu panství (moci, autority; a podrobení), ve smyslu „smluvní“ kooperace či – z dalšího úhlu – jako koneckonců neřešitelný konflikt (antagonismus) nebo naopak jako nezrušitelná (i když vyvíjející se a na svých pólech–subjektech se tak měnící) reprodukční koexistence. (K tomu se však následující text výslovně vrací.)

³⁸⁾ Bourdieu mluví o třídách jako „teoretických třídách“, existujících „čistě z intelektuálního rozhodnutí badatele“ a určených „blízkostí v sociálním prostoru“ (jehož konstrukci jako modelu tu ovšem nelze reprodukovat) jako předurčením pravděpodobnosti „setkání, příbuznosti, sympatií nebo i touhy“, disponovaností „na sebe slyšet“ atd. Takto představují *jen* „objektivní možnost jednoty“, více (pre)disponovaností k tomu tvořit *třídu* „v *Marxově* smyslu slova, totiž skupinu zmobilizovanou za společnými cíli a zvláště proti jiné třídě“ než jiná teoretická uskupení (etnika apod.) – ale *nic víc*. To samo rozhodně není v kolizi s logikou našeho uvažování. Totéž pak platí i o představě „sociálního světa“ jako něčeho, „co mají vytvořit, vybudovat – individuálně, ale hlavně *kollektivně*, ve spolupráci i konfliktu – sociální aktéři“; to vše ve styku a jednotě „objektivních struktur“ (zde je řeč o strukturách „rozdělení různých druhů kapitálu“) a „subjektivních konstrukcí“, tj. celku ležícím – a v tom se můžeme s autorem shodnout – „mimo běžné alternativy objektivismu a subjektivismu, strukturalismu a konstruktivismu a dokonce i materialismu a idealismu“ (srovnej Bourdieu 1998: 18–20; odkazovaný text je aktualizovanou sevřenou autorskou reinterpretací vlastního badatelského přístupu, a proto je funkční u něj při rozboru setrvat).

³⁹⁾ Tj. možností změny „třídy o sobě“ v „třídu pro sebe“.

(kterou samozřejmě berme jen jako malou korekci „zdravým rozumem“). Připustíme-li reálnost fenoménu třídy, pak není logicky obtížné připustit i to, že *třídy* mohou být nakonec vnímány jako *skupiny polarity*, jejichž existenční (a tak i zájmová či cílová) souvislost zakládá a udržuje nějaký *podstatný reprodukční proces* (pro celek společnosti), že ve vztahu tříd bude obsaženo *také existenční partnerství* a nikoliv jen celosystémově vynucená danost. Konflikt či konsenzus jsou v tom pak jen odlišnými momenty procesu, v němž se ona polarita uskutečňuje jako koexistenční vztah.⁴⁰⁾ Ale zkusme na chvíli vydržet i bez tohoto předpokladu.

Základní otázkou pak je, co platí v případě, kdy připustíme, že třídu – třeba pod rozmanitými argumenty – není adekvátní brát jako reálný subjekt: ať již proto, že „znedpodstatněla“, anebo proto, že „je jen na papíře“ jako agregát sociální blízkosti a nestala se ničím víc? K tomu je ovšem zapotřebí určitá, ale zde nutně zestručnělá, bilance některých závěrů.

Víc než ilustrativně k ní může napomoci nedávná rozvaha J. Šanderové; můžeme bezprostředně navázat hned na několik jejích tezí. Tou první je přehled i vlastní autorčina argumentace odlišování *třídy* a *vrstvy* jako kategorie vzniklé arbitráží výzkumníka; u vrstev jde v zásadě o totéž jako u již zmíněných „teoretických tříd“,⁴¹⁾ ale bez toho, co vymezuje obsah *tříd*, vypovídající o určité „demografické identitě“ (Goldthorpe) a zjevně nutně i o „generační kontinuitě“ (Parkin). V tom je i základní shoda s P. Bourdieuem (kde bude řeč o výraznosti *habitu*), avšak např. se specificky formulovanou výhradou, že Goldthorpe ztotožňuje „«třídy na papíře» s reálnými (aktuálními) třídami“. Autorka ale hlavně zdůrazňuje, že je nepřipadné hledat u tříd jasné hranice (znamenající uzavřenost); stačí zřetelnost uvedené identity a kontinuity, a nerozšiřování kategorie tříd na celou populaci (Šanderová 1999: 19, 28, 20).⁴²⁾

To lze nepochybně přijmout; nicméně se zdá, že logika věci může jít dál. Jde totiž také o to, zda především „blízkost v sociálním prostoru“ (Bourdieu 1998: 18) či uzavřenost nebo naopak otevřenost sociálního uskupení nemůže být vůči základnímu prakticky i empiricky „schůdnému“ smyslu vymezení třídy stejně *irelevantní* jako například již dříve zmíněná Pakulského a Watersova *decentrace* vlastnických nebo výrobních vztahů (která sice může znamenat jejich difuzi v procesech atomizace, „lokalizace“ a „zvrstevnění“, ale nikoli změnu kvalitativního významu vztahu pro společenský celek).

Pokud kategorie *vrstvy* nepředpokládá sociální vztahy jako reálné interaktivní reprodukční (opakující se atd.) procesy, prostě proto, že je – v uvedeném smyslu -myšlenkovou konstrukcí na základě určitých vyčleněných znaků, potom za její opak, jak

⁴⁰⁾ Např. náhled, že „konstitutivním příznakem třídy“ je „jakési předem dané privilegium, jež může, avšak také nemusí být získáno předchozím úsilím, výkonem“ (Machonin 1996: 29) nejenže indikuje průnik gradačního a relačního přístupu, ale de facto vyjadřuje i možnou *dynamiku privilegií* – a to tedy nejen na jednom z pólů toho kterého třídního vztahu.

⁴¹⁾ Jen na okraj budiž řečeno, že takovou „arbitráž“ či „intelektuální rozhodnutí“ může ve výzkumu provádět – v případě sebezafazování do „tříd“ – i respondent.

⁴²⁾ K tomu bychom rádi podotkli maličkost: představa třídní strukturace *celku* společnosti může splývat se záměnou „teoretických tříd“ s „reálnými třídami“, ale myslíme si, že to není totéž. V tom zmíněný Goldthorpův problém nejspíše nebude. V daném kontextu asi vůbec problém reálnosti (aktuálnosti) tříd zůstává otevřený; tím, že nejsou očekávány jasné hranice tříd, není ještě zodpovězena otázka po jejich realitě či teoretičnosti.

soudíme, může být považováno takové uskupení, které co nejvíce *naplňuje* předpoklady oné blízkosti sociálního prostoru i *činnou proměnu* této „teoretické“ možnosti v mnohostranné (tj. i politické, životně stylové aj.) formy koexistence. Tomu více než „třída“ odpovídá patrně kategorie *komunity* – a to ale ve specifickém smyslu *stavu definovaného určitou životní strategií a životním stylem* (souvislost k pojmu *stavu* by ovšem byla věcí další zvláštní pozornosti).

Jenomže taková komunita či (snad lépe) formace životního stylu, trochu srozumitelná historicky i sociologicky jako svého druhu stavovský útvar (jen pro analogii třeba cechovní, profesní), není *úplným* společenstvím, nýbrž nanejvýše jednou z jeho *polarit*. Nejen z citovaného již díla (Bourdieu 1998: 18) víme, že např. od podnikatele a dělníka jako výkonného manuálního pracovníka můžeme vznik takové reálné komunity jen málo čekat; dodejme však, že stejně tak i víme, že alespoň pro tuto dobu jsou k celistvosti reprodukčního procesu naopak právě tyto dva subjekty nepostradatelné.⁴³⁾

Například již durkheimovskou „organickou solidaritou“ je problém, o který tady jde, sociologicky pojmenován přinejmenším *negativně*: s příchodem této solidarity přichází i možnost *organické nesolidarity*. S dělbou práce totiž přichází i šance dělení na práci a neprací i na reprodukční zodpovědnost a ne-zodpovědnost. Zůstaneme-li u příměřů, pak přímá potřeba výkonu práce jako existenční podmínky je už v industriální epoše vystřídána něčím jako „zastupitelskou“ potřebou.

Tím se také dostáváme blíže k logice vzájemné souvislosti a závislosti společenských aktérů jako logice vzájemnosti jejich *zájmů*. Ne však přímo a úplně. Akcent na aktéra-jedince se – ve veřejnosti obecně a často i ve vědě – zřetelněji manifestuje právě pod termíny *participace* (tu zatím ale nezbyvá než ponechat stranou) a *solidarity*. Jenže i tady se problém v zápětí rozkládá do určité polarit: *solidarita* je většinou – pokud to není hlubší strukturalistický koncept⁴⁴⁾ – už sama „automaticky“ vyhocena jako problém *individualismu* a *kolektivismu*. Většina pokusů vyrovnat se s touto otázkou pak – a, zdá se, zcela ve shodě s možnostmi převládajících veřejných představ – nepřekračuje meze mechanického obrazu, zvláště tehdy, když uvažování trvaleji nepřekračuje kontext „participacionistických“⁴⁵⁾ koncepcí (třeba o vlastnickém uspořádání společnosti). Ukážeme to malým odkazem na jeden ze současných přístupů tohoto typu.

V úvahách o hodnotovém systému a návazných ekonomických volbách individua, mluví Niels Mygind⁴⁶⁾ o „stupních solidarity“: *individuální cíle* jsou podle něj příznačné pro jedince myslící pouze na své vlastní dobro (s připomenutím, že to je v literatuře spojeno s „ekonomickým člověkem“ s malým stupněm solidarity). *Kolektivní cíle* znamenají, že jedinec je solidární s uzavřenou skupinou, kolektivem (např. skupinou zaměstnanců ve firmě) a pokouší se maximalizovat prospěch celé skupiny (i když

⁴³⁾ Dělník a podnikatel v jedné politické straně či klubu není ani zdaleka totéž co ti dva v podniku.

⁴⁴⁾ Na prvním místě v tom případě přirozeně přichází na mysl opět E. Durkheim, pro něhož je proces transferu ke vzájemné závislosti, konstituované v recipročních sociálních aktivitách, věcně i metodologicky klíčovou otázkou.

⁴⁵⁾ Za toto slovo se omlouváme; je užito z nedostatku jazykově přijatelnějšího termínu. Máme na mysli autority alespoň implicitně upřednostňující kolektivistické formy vlastnictví a řízení – jako jsou zaměstnanecké akciové společnosti, družstva a na ně (i systémově) orientované podpůrné formy státního intervencionismu.

⁴⁶⁾ Jde o dánského sociologizujícího ekonomu – autora nepochybně zajímavých a kultivovaných prací.

to může osobně znamenat nižší příjem). O *sociální cíle* jde, když je jedinec solidární, tak řečeno, s celou společností, jestliže „dobrovolně přispívá ke společnému dobru místo toho, aby vykořisťoval společnost“ (Mygind 1994: 28 aj.).

To jsou jistě poněkud tautologická vymezení, nevybočující nadto z běžné opozice egoismu a altruismu. Ale hlavně, kromě představy jen „bud-anebo“, i zjednodušení dalších věcí,⁴⁷⁾ jde tu hlavně o zjednodušení vlastní problematiky solidarity. I tehdy, když zapomeneme na veškerou případnou prioritu struktury, půjde o reciprocitu jednání, která nikdy není „vyjednána“ tak prostým způsobem. Především sociální cílům není možno rozumět jen jako „více kolektivním“ cílům (jen jako solidaritě rozšířené na „celou společnost“) a jen jako prostému opaku – už takhle dost zjednodušeného – individuálního cíle.

Pomineme-li, že Mygind pracuje s ideálním typem (*homo oeconomicus*) jako s reálným aktérem, je hlavně na pováženou, že je přehlédnuta základní otázka – totiž odkud se bere *reálně* fenomén oné „sociální solidarity“? Vůbec není jedno, jestliže vzniká jako projev *strukturálně založené autonomie (svébytnosti) jedince* anebo, řekněme, jako *autonomní projev struktury v chování jedince*. Víme – a stačí vzpomínka na minulý režim –, že „sociální solidarita“ v takto mechanickém tvaru je nakonec dobře systémově vynutitelná (nebo jinak: snadno se prostředky institucionalizace přemění ve svůj opak). Paradoxně zvláště tehdy, když je ve jménu emancipace rozbit systém ekonomické moci a s ním i relativní rovnováha k ostatním mocenským formám.⁴⁸⁾ I „dobrá“ solidarita není možná mimo „dobrou“ dělbu moci; v situaci *možné* (již zmíněné) *organické nesolidarity* může být taková solidarita relativně trvalá jen za předpokladu reprodukční stabilizace, a tudíž *strukturace* zájmů. A ta se neobejde bez stabilizace mocenské.

Pro sociologii samozřejmě tohle *není* řešitelné mimo problematiku zájmů. I u Myginda je však, což by mělo být vzhledem k celkové orientaci překvapující, přehlédnut „alespoň“ marxovský koncept obecného (společenského) zájmu, vysvětlovaný vzájemnou závislostí lidí v procesu výroby; je to však v naznačené logice přístupu (a navíc se vůbec zdá, že nalezení rozporu myšlenkového systému nedělává stoupen-cům kteréhokoliv *vědního* směru kupodivu žádnou radost). V Marxově případě je však – mimochodem – skryta navíc i skoro paradigmatická změna. Mluvíme-li už o zájmu, je na jedné straně i ten jednoznačně „definován“ postavením jedince v sociálních vztazích výroby (především ve vztazích vlastnictví). Na druhé straně však musíme znovu připomenout již jednou zdůrazněné závěry, jež se autorovi prosadily z logiky věci – totiž závěry o vzniku *všeobecné pracovitosti* a *všeobecné podnikavosti*. To je sociologická řeč významná mj. i tím, že je vedena v dikci teorie jednání a je výpovědí jak o ustavování obecnosti určitých *vzorů jednání*, tak o měnící se míře i kvalitě autonomie jedince. Ale také o *reprodukční i mocenské stabilizaci systému*.

⁴⁷⁾ Např. problému vykořisťování (je-li už takto akcentován); i když věc může vyznít složitěji: v tom, že sociální cíl – příspěvek společnému dobru – je reálný *jen* tehdy, je-li dána možnost vykořisťovat a jednání podle takového cíle je pak *svébytnou* alternativou k ní.

⁴⁸⁾ K přiblížení smyslu tohoto závěru a k dalšímu zamyšlení nad ním připojme alespoň poznámku K. Poppera o míře významu ekonomické moci: „Jak správně někteří autoři zdůrazňovali (mezi jinými Bertrand Russell a Walter Lippmann), pouze aktivní státní intervence – zákonná ochrana vlastnictví krytá fyzickými sankcemi – dělá z bohatství potenciální zdroj moci. Bez takové intervence by totiž člověk rychle o své bohatství přišel. Ekonomická moc je tedy plně závislá na politické a fyzické moci.“ (Popper 1994: 112). S jejím rozbitím, dodejme, se sice „sociální prostor“ zaplní jinou mocí, ale nikoliv kvalitativně stejně strukturálně založenou a strukturovanou („vzorovanou“) zodpovědností.

Právě tady je opět patrné, že třídy nejsou primárně záležitostí boje, nýbrž zásadního ustavení (a samozřejmě pak i vývoje, změny) základních vztahů – či vzorců – existence společnosti. Což je problém jdoucí daleko za reflexi pouhé „blízkosti sociálního prostoru“, stejně jako specifickým způsobem za problém solidarity jako *stejnorodého* nebo i „organičtější“ („zspolečenštější“) pospolného jednání – jak můžeme být poučeni zejména Maxem Weberem.

„Třídy“, říká Weber ve svém známém vymezení, „nejsou v našem pojetí pospolitosti, ale představují možné a často se vyskytující základy pospolného jednání. Chceme zde mluvit o «třídě», kde (1) určitý počet lidí má společné specifické příčinné komponenty svých životních vyhlídek, pokud (2) tyto komponenty jsou představovány jen ekonomickým zájmem o vlastnictví statků a výdělek, a to (3) za podmínek zbožího a pracovního trhu“. Upozorňuje zároveň, že tyto zřetele lze vyjádřit stručněji jako *typickou vyhlídku (šanci)* „na dosažení statků, na vnější životní podmínky a osobní životní zkušenosti, pokud je tato vyhlídka determinována sumou a druhem moci, anebo jako nedostatek možnosti disponovat statky nebo schopností dosáhnout výdělku v daném hospodářském řádu“ (Weber 1958: 181-182; dále až 187), abychom dokreslili to, co už bylo k životním šancím řečeno.⁴⁹⁾

Závěr, že „termín «třída» se vztahuje na skupinu lidí, která se nachází ve stejném tržním postavení“, však pro Webera není výpovědí o *určitosti* jednání lidí, nýbrž právě jen o *možnosti* pospolného jednání, které však vidí variabilně: buď jako stejnorodé (masové) reagování, nebo jako vývojově vyšší typ pospolného jednání (jak říká: např. „odbory“), jako projev *zspolečenštění*, které podle něho může vyrůst z třídního (ekonomického) zájmu; to už je nepochybně pospolné jednání, „které je orientováno na pocit jednajících, že patří dohromady“.

Ale pak je tu *ještě jeden význam*, i když je terminologicky, nikoli však věcně, ne zcela zřetelný; objevuje se totiž opět v souvislosti s termínem „zspolečenštěného jednání“ jako toho jednání, které je „orientováno na racionálně motivované uspokojení zájmů“. Co se tím *obecně* míní, víme z jiného kontextu Weberova díla: tedy to, že „způsob sociálního jednání zúčastněných odpovídá ve svém průměru nejlépe jejich normálním, subjektivně vyhodnoceným *zájmům*“, že zájmy „trhu jako prostředek orientují právě jejich chování na vlastní *typicky* subjektivní hospodářské zájmy jako účel, a na právě tak typická očekávání, že na základě předvídaného chování jiných onoho účelu dosáhnou“⁵⁰⁾ (Weber 1998: 162). Jenomže u Webera má toto zspolečenštění – a *de facto* také strukturace – dvojitý rozměr. Jeden je jakýmsi předstupněm, ústícím do pospolného jednání jako vnitřního projevu kolektivity, komunity (pak používá formulace „... vznik zspolečenštěného nebo dokonce *pospolného* jednání ...“), druhému

⁴⁹⁾ Tam, kde by Marx mluvil především o determinaci a jejím výsledku – zájmech, mluví Weber o vyhlídkách, šancích (se všemi ohledy, o kterých již výše byla řeč) a jejich „příčinných komponentách“, představovaných ekonomickým zájmem (o majetek či výdělek). Obecně je u něho *zájem* méně odvozen než u Marxe, stejně jako *trh*. [Poznámka: při citaci jsme využili možnosti porovnat anglický překlad německého originálu s existujícím českým, ale málo dostupným překladem (viz *Texty ke studiu sociální struktury a stratifikace* I, Praha, VŠP 1967)].

⁵⁰⁾ Dále pokračuje: „Neboť čím *přísněji* účelověracionálně se jedná, tím podobněji se na dané situace reaguje, a tak vznikají stejnorodosti, pravidelnosti a kontinuity v postojích i jednáních, jež jsou často mnohem stabilnější, než když se jednání orientuje na normy a povinnosti, které pro určitý okruh lidí platí jako skutečně závazné. ... Podobným způsobem to ale platí pro všechny oblasti jednání.“

naopak pospolné jednání předchází (s formulací „... pospolné jednání ... nebo dokonce zespolečenštění...“). Jádro je ovšem věcné: autor vnímá, že „těžiště jednání“, tedy to, zda se vztahuje ke třídě samé anebo k celku společnosti, není lhostejnou věcí.

Tvrzení, že třída „v žádném případě netvoří sama pospolitost“ (a „jestliže se pak pojmově ztotožňuje s pospolitostí, vede to ke zkomoleninám“), by měla zřetelněji znít tak, že prvotně neexistuje *sama*, ale je už zmíněnou polární kategorií. Potud je i onou bourdieuvskou „třídou na papíře“, nikoliv však „strukturou na papíře“. Proto musí v logice svého výkladu Weber zdůraznit, že „pospolné jednání, které vede k třídnímu postavení, není svým těžištěm mezi příslušníky stejné třídy, ale jednáním *mezi* příslušníky různých tříd“. Kromě toho to, co k tomu dodává, má ještě další zásadní smysl, tj. smysl jednání lidí reflektovaného jako vzorec a struktura: například, říká, „takovým *pospolným jednáním*, které bezprostředně určuje třídní postavení dělníků a podnikatelů, je *pracovní trh, trh zboží a kapitalistický podnik*“ [podtrženo kurzívou – R.R.].

Tady pak také nejde jen o bazální *shodu vzorců jednání*, ale o jejich *komplementaritu* – o *vzorec, na který* takřikajíc *musí být dva*. V logice toho, co jsme dosud sledovali, *třída* vychází právě jako tato komplementarita jednání, jako *pól vzorce obapoloného (recipročního) jednání v celospolečensky podstatném sociálněreprodukčním procesu*. Což je samozřejmě soud, který předkládáme k další úvaze.

Vzhledem k tomuto závěru je pak otevřenost (viz Šanderová aj.) jako znak třídy logický, definičně však až druhotný. Třída je atributem polaritativy společenského reprodukčního vztahu: v tomto smyslu neznamená ani uzavřený sociální útvar, – i když jako takový útvar může být mobilizován a institucionálně, v zásadě jen dočasně, zpevněn (obdobně, ačkoli ne stejně, jako může být etnikum polarizováno a mobilizováno v určitém vztahu), ani pouhý agregát jedinců. Jeho kontinuita je kontinuitou *společenské reprodukce* –, tedy procesů, v nichž je klíčové „investování“ všech *společensky významných* statků, konané s nadějí i rizikem k jejich obnově a rozšiřování.⁵¹⁾ Jako kategorie je třída kategorií „nadskupinového“ *celku*, který sám nevyčerpává celek společnosti; jako obecina však může existovat ve velmi atomizované, disperzní podobě. Neexistuje „zvlášť“, *izolovaně*, jako specifický sociální útvar; jako takový *nemá žádný „přímý“ sociální smysl*, a proto *se může zdát, že reálně neexistuje, pokud se neprojevuje* právě jako takovýto útvar, tj. *jako už zmíněná zvláštní komunita, jako formace životně stylového rázu*.

Právě teď je nejspíše zapotřebí vyslovit jednu vážnou otázku, kterou s odvoláním na Lyotarda a – vůbec ne náhodou – opět v určitém kontextu práce Pakulského a Waterse (byť jiné) také připomněla J. Šanderová (Šanderová 1999: 21).⁵²⁾ *Obecněji*

⁵¹⁾ V uvažování o třídě v dikci trhu a rozšířené společenské reprodukce – tj. i o podnikání v širokém smyslu investiční snahy o rozšířenou produkci bohatství společnosti v celku i jejích segmentů – pak se snadno dostaneme i k bourdieuvským formám kapitálů, anebo ve zdánlivě nejjednodušší podobě pak také k penězům, znalostem či veřejnému vlivu jako *sedimentům* práce generací, a k jejich investicím v reprodukci různých forem vztahů. Ale to již jdeme za rámec tohoto textu.

⁵²⁾ Šanderová při své pochybnosti o reflexi společnosti jako „souhrnu *de facto* sociálně nezakotvených individuů“ (kdy stratifikace výrazně založená konvencí znamená i vysokou autonomii a nestálost jednání lidí – viz zmiňované Pakulski a Waters, 1996[a]) zdůrazňuje, že jde spíše o pluralitu typů sociálních zakotvených individuů (a, zřejmě, i s tím spojenou menší pevnost jednotlivých sociálních pout). V souvislosti s přečeňováním této „nezakotvenosti“ pak také připomíná Lyotardovu poznámku o zamlžení pohledu „rajskou představou ztracené organické společnosti“ (Lyotard 1993: 115).

jde o tu vážnou eventualitu, že vidění společenské současnosti – vykreslující třeba až stav entropie, či „alespoň“ nepředvídatelnost chování jedinců – může být, řekněme, paradoxně ovlivněno nevyřčenou „vidinou“ vytrácející se organičnosti společenské reality. Třeba tak, že vzdání se „modelu“ organicity je otevřením prostoru pro „model“ *nesouvislosti* (jen s „načítáním“ efektů náhodných shod chování), anebo alespoň pro představu vysoké individuální *směnitelnosti*, tj. značné snadnosti zaujímání rozmanitých pozic, nezbytných k existenci dané společnosti, směnitelnosti tudíž pak svázané s jednáním bez šance na *dlouhodobost*, a tím i na *ukotvení* v objektivních a subjektivních dispozicích, resp. v určitých vzorcích činnosti aktéra.

Před nás to v každém případě staví asi dlouhodobější povinnost prověřovat, zda tady prezentovaná představa strukturálně založené zodpovědnosti či s ní související hypotéza tříd jako základní a *svěbytné* (tj. už nejen zvnějšku vnucené) reprodukční polariry nejsou samy jen produktem téhož „stesku“ po organickém ráji industriální společnosti (byť v tomto případě produktem s opačným znaménkem), anebo, což je „skoro“ totéž, produktem tomu odpovídajícího, už v našem vědomí „zabydleného“ paradigmatu. Tak či tak tu však opět nejde o nic menšího než o součást úkolu stále prozkoumávat nejen *sociální zakotvenost individuí*, ale znovu a znovu také *individuální a skupinovou zakotvenost společnosti* – zakotvenost ve vzorčujícím, strukturujícím jednání lidí.

TŘÍDY A OSTATNÍ AKTÉŘI TRANSFORMACE

Pro určité usnadnění dalšího výkladu připomeňme J. Šanderovou potřetí – jejím závěrem (vytvořeném, jak uvádí, na základě dostupných publikací, analýz a dat, a označeném za hypotézu), že u nás se „v současné době formují tři základní třídy:

Vyšší třída: mocenská elita a celebrity, část velkých vlastníků, špičkového managementu a vysoce kvalifikovaných odborných pracovníků zaměstnaných v soukromém sektoru (tj. bez jakékoliv účasti státu) a jejich partneři.

Střední třída: živnostníci a drobní podnikatelé na celý pracovní úvazek a jejich partneři (s výjimkou partnerů vyšší třídy).

Dělnická třída: středně kvalifikovaní a nekvalifikovaní dělníci bez ohledu na vlastnický sektor a kvalifikovaní dělníci ve státním sektoru a v podnicích s vysokým vlivem státu, jejichž partner(ka) má rovněž dělnické povolání.“ (Šanderová 1999: 26-27).

Závěr v úplnosti citujeme nejen proto, že jej pro případ české reality můžeme považovat za korektní, ale i proto, že ač nevyplývá ze stejného kontextu uvažování, je i pro naše zřetele a závěry logicky čistý. Jako identifikace základních půlů-aktérů reprodukčního chování může být i dobrým startem pro analýzu vývoje mikrostruktur sociální zodpovědnosti (viz příklad velkých vlastníků se špičkovými profesionály soukromých firem, transformací téhož druhu v živnostenských rodinných firmách atd., ale stejně tak i souvislosti mocenských elit a celebrit). V našem ohledu je však důležitá i neporušená zřetelnost druhé polariry, kterou v transformaci na jedné straně představuje (dosud bohužel nepříliš spojitý) blok „velkých“ a „malých“ soukromopodnikatelských aktérů a na druhé pak dělnické jádro „zaměstnané veřejnosti“ – oba se všemi představitelnými atributy pospolitostních preferencí a jednání (srovnej Růžička 1997: 194 aj.).

Postup našeho rozboru nás totiž, alespoň v této etapě, dovádí k reflexi a určitému zdůraznění problému, který právě je nedílnou součástí a základní vývojovou otázkou uvedených polarit. Dynamika vztahů mezi všemi výše uvedenými aktéry je zjevně limitována situací v dalších sociálních vrstvách, obvykle označovaných jako „mezilehlé“. *Výpadek podnikatelské a profesní generační kontinuity* (způsobený „reálným socialismem“) ukázal význam životní zkušenosti pro pochopení a toleranci odlišné sociální situace, a také pro míru tvorby dispozic k existenční spoluzodpovědnosti. Právě tady také jde o *systémové základy solidarity*: solidarita není jen možným důsledkem – použijeme-li bourdieuvského termínu – *blízkosti* sociálního prostoru jako akcentu na obdobnost, ale také ve smyslu akcentu na *kontinuitu* sociálního prostoru. Z hlediska životní zkušenosti jde v problému blízkosti zkušenosti také o takovou „vzdálenost“ zkušenosti, která je *ještě dostupná* a tudíž v určité míře i transponovatelná.

Předpokládáme-li mezilehlost či dvojakost pozic středních vrstev – a minimálně v tomto smyslu tedy i „středních tříd“ – uvnitř vztahů základních subjektů (viz např. Crompton 1993: 70⁵³), musíme v tom spatřovat, a možná převážně, tento moment.⁵⁴ Právě dvojaké, mezilehlé skupiny jsou tím *timelem*, *pojtkem*, které ve vztazích mezi *sociálně vzdálenými* třídami zprostředkovávají vnitrogenerační i mezigenerační transfer *sociální zkušenosti a paměti*, tj. jak transfer *aktuální procesuality* vztahu, tak jeho *mezigenerační* transmisi a reprodukci. Kromě *individuální* či *skupinové mobility* (a skupinové prostupnosti) jde přirozeně o „*mobilitu*“ a „*prostupnost*“ *životní zkušenosti*. V podobě hypotézy je tohle další z vážných důvodů, proč společně s úvahami i realizovanými záměry revitalizace „normální“ základní třídní skladby je namístě zdůrazňovat – jako imperativ – i celek tvorby „středostavovské společnosti“.

V tomto případě nám ovšem nejde o „klasickou“ pozici malých podnikatelů (živnostníků zejména), kteří sami jsou důležitým pólem hlavních reprodukčních vztahů společnosti. Nicméně to, co konstatuje např. E. O. Wright (1996: 705), tj. že „třídní hranice mezi dělníky a malou buržoazií [petty bourgeois] jsou ... 3-6 krát prostupnější než hranice mezi dělníky a zaměstnavateli“, má obecnější platnost.

Jedním z případů důležité, ale dosud však málo transformované a ve smyslu pojítka nedostatečně fungující vrstvy jsou *učitelé*. Tato vrstva, zajišťující zatím hlavně mezigenerační kulturní transfer, je zřetelně a dosti *setrvačná v některých vzorcích jednání*, a to v přímém vztahu a navzdory k situaci, kdy přímá poptávka trhu přichází do školy jen zčásti (kvalifikačními požadavky, koncepcí, kurikulem), takže část potřeb je nevyjádřena a musí být pak více aktivně vyhledávána. Jako mediátor či tvůrce předávaných hodnot se tím učitelská vrstva *systémově* dostává více do pozice *investigativního* aktéra, resp. pod tlak tohoto druhu. Stručně řečeno, transformace i pro ni přináší situaci, kdy musí *nejen vyrábět, ale také prodávat*. To je však zatím – zvláště pro určité její části – značný problém, a není to problém ani zdaleka jediný ani jen jednorozměrný (Růžička 1998).

⁵³) Viz Wrightovy „contradictory locations within class relations“ apod.

⁵⁴) *Middle class* je tak i *class of mediation*. Mohl by to být také další rozměr onoho „*middle class matters*“, znamenajícího, jak říká J. Večerník, „že tato společenská skupina by měla být nějakým způsobem zaangażována, když už jí je souzeno [jistě dost diferencovaně – pozn. R.R.] téměř celý systém financovat“ (Večerník 1999: 41).

Tento příklad jako určitý typ kolize servisní či zprostředkující role, závažné sice možnými dlouhodobými důsledky, bezprostředně však spíše vnímané díky některým svým průvodním jevům, není ale asi ten nejvýraznější. Na jiném místě (Růžička 1997: 201) jsme už poznamenali, že existuje určitý obecnější (výzkumem námi zaznamenaný) fenomén, který se dá označit jako *podnikatelská opuštěnost*: tj. významná míra absence určité zájmové vazby či solidarity podnikajících vlastníků a vrcholového managementu s ostatními zaměstnanci větších (v tomto případě průmyslových) firem, a spolu s tím pochopitelně i absence nějakých *efektivnějších* forem podnikatelskoparticipační provázanosti.

Nejen další data, ale i logika, kterou zde sledujeme, ukazují, že příčinou byl a je fakt nevyhnutelné revitalizace drobnějšího podnikání: prostě masivní odchod inovačně i podnikatelsky disponovaných a orientovaných lidí, schopných a majících šanci se „okamžitě“ uplatnit na systémově nižších (nebo výhodnějších – viz příklad firem se zahraniční kapitálovou účastí) úrovních produkce a především služeb.

V transformační situaci společnosti se tak k existující, dlouhodobě založené a poměrně extrémní *statusové inkonzistenci* (viz Machonin 1996: 30, aj.) přidává též určitá specifická – a zjevně dlouhodobější – *sociálně prostorová inkonzistence* existujícího společenského rozvrstvení, vzniklá náhlou mobilitní „redistribucí“ určitých sociálních vrstev a zřetelná především jako nespojitost jejich životní zkušenosti a životního zaměření. Toto narušení soudržnosti stratifikačního rázu (v podstatě nečekané, protože z dlouhodobějšího hlediska se naopak očekává, že ona „redistribuce“ k obnově stratifikační soudržnosti přispěje) působí pak – berme to za hypotézu – jako byt sice dobový, nicméně silný blokující faktor *dalšího* vývoje. To neuvídíme ani tak v rozměru (resp. abstrakci) celé společnosti, ale spíše „přímo“, v konkrétnosti systémově dílčích, reprodukcí však důležitých organismů společnosti – zejména právě v *podnicích*.

Touto inkonzistencí je podle našeho názoru brzděna i *zamýšlená* urychlená obnova základních – a v tomto smyslu třídních – aktérů reprodukce společenského bohatství, protože znamená *přetržitost strukturující distribuce moci a společenské zodpovědnosti v celém spektru vzorců chování*, a tedy ve vztazích sociálních aktérů.

Možnosti pokračování inovačních změn v tomto směru jsou patrně ještě složitější, než jak tomu bylo a je s „úvodní“ re-konstitucí hlavních aktérů společenské dynamiky; možná – a pak naštěstí – i proto, že případné zásahy by už postupně měly být nejen *předpokladem*, ale více i *důsledkem* návratu k historicky normálnímu, tj. v převaze kontinuálnímu a otevřenému sociálnímu životu.

Literatura

- BENDIX, R., LIPSET, S. M.: *Karl Marx's Theory of Social Classes*. In: Bendix, R. and Lipset, S. M. (eds), *Class, Status and Power*. London, Routledge 1967.
- BOURDIEU, P.: *Teorie jednání*. Praha, Karolinum 1998.
- CROMPTON, R.: *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge, Polity Press 1993.
- DAHRENDORF, R.: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London, Routledge 1959.
- DAHRENDORF, R.: *Life Chances. Approaches to Social and Political Theory*. Chicago, The University of Chicago Press 1979.

- DURKHEIM, E.: *L' éducation morale*. Paris, Presse Universitaire de France 1934 /ev. DURKHEIM, E.: *Morale Education: A Study in the Theory and Application of the Sociology of Education*. New York: Free Press 1961/.
- DURKHEIM, E.: *Pravidla sociologické metody*. Praha, Orbis 1926.
- GIDDENS, A.: *The Constitution of Society*. Cambridge, Polity Press 1984.
- GIDDENS, A.: *Sociology*. Cambridge, Polity Press 1994.
- JENKS, CH.: *Core Sociological Dichotomies*. London, SAGE Publications 1998.
- LINTON, R.: *Společnost*. In: Wolf, J.: *Kulturní a sociální antropologie*. Praha, Svoboda 1971.
- LOCKWOOD, D.: *The Blackcoated: A Study in Class Consciousness*. London, Unwin 1966.
- LYOTARD, J.F.: *O postmodernismu*. Praha, Filozofický ústav AV ČR 1993.
- MACHONIN, P., TUČEK, M. A KOL.: *Česká společnost v transformaci. K proměně sociální struktury*. Praha, Sociologické nakladatelství 1996.
- MARX, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953.
- MARX, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ I. a II*. Praha, Svoboda 1971 a 1974.
- MERTLIK, P.: *Czech Privatization from Public Ownership to Public Ownership in Five Years*. Prague Economic Papers 1995, č. 4.
- MYGIND, N.: *Societies in Transition*. Kodaň, Copenhagen Business School 1994.
- NISBET, R.: *The Decline and Fall of Social Class*. Pacific Sociological Review 2/1, 1959.
- PAKULSKI, J., WATERS, M.[A]: *The Death of Class*. London, SAGE 1996.
- PAKULSKI, J., WATERS, M.[B]: *The reshaping and dissolution of social class in advanced society*. Theory and Society 25, (Kluwer Academic Publishers) 1996.
- PARKIN, F.: *Class Inequality and Political Order*. London, McGibbon & Kee 1971.
- POPPER, K.R.: *Otevřená společnost a její nepřátelé II*. Praha, OIKOYMENH 1994.
- RIESMAN, D.: *Osamělý dav*. Praha, Mladá fronta 1968.
- RŮŽIČKA, R.: *Podnikatelská kultura a veřejnost*. In: Vlášil, J. a kol.: *Organizační kultura v českém průmyslu*. Praha, CODEX Bohemia 1997.
- RŮŽIČKA, R.: *Small Entrepreneurs in the Society of Employees*. In: Brezinski, H., Fritsch, M. (eds.): *The Economic Impact of New Firms in Post-Socialist Countries*. Cheltenham, Edward Elgar 1996.
- RŮŽIČKA, R.: *Vědomí, vlastnictví, technologie*. Praha, ÚFS ČSAV 1989.
- RYCHETNIK, L.: *Česká transformace viděná z kolébky průmyslové revoluce*. Politická ekonomie 1997, č. 4.
- SEDLÁČEK, J.: *Jerzy Szacki: Liberalizm po komunizmie*. Sociologický časopis 32, 1996, č. 4.
- STARK, D.: *Recombinant Property in East European Capitalism*. American Journal of Sociology 101, č. 4, (January) 1996.
- ŠANDEROVÁ, J.: *Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti*. Sociologický časopis 35, 1999, č. 1.
- TUČEK, M.: *Zpráva o vývoji sociální struktury české a slovenské společnosti 1945-1993*. Praha, Sociologický ústav AV ČR 1996.
- VANEK, J.: *The General Theory of Labour-Managed Market Economics*. Ithaca (NY), Cornell University Press 1970.
- VEČERNÍK, J.: *Střední vrstvy v české transformaci. Interakce sociálně-ekonomické politiky a společenského rozvrstvení*. Sociologický časopis 35, 1999, č. 1.
- VEČERNÍK, J., MATEJŮ, P., a kol.: *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha, Academia 1998.
- WEBER, M.: *Class, Status, Party*. In: Mills, C.W., Gerth, H. (eds.): *From Max Weber*. New York, Oxford University Press 1958.
- WEBER, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen 1972 /ev. též: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha, OIKOYMENH 1998/.
- WRIGHT, E.O.: *Classes*. London, Verso 1985.
- WRIGHT, E.O.: *The continuing relevance of class analysis – Comments*. Theory and Society 25, (Kluwer Academic Publishers) 1996.

Další prameny

- Názory na rozvoj soukromého podnikání.* (archiv výzkumu – zodp. řešitel: Jana Vitečková). Praha, ÚFS ČSAV 1990
- Nová generace soukromých podnikatelů* (archiv výzkumu – zodp. řešitel: Jana Vitečková). Praha, ÚFS ČSAV 1992
- Vzdělávací a informační služby pro malé a střední podnikatele* (archiv výzkumu – zodp. řešitel: Richard Růžička). Praha, Nadace Podnikatelské vzdělání 1994
- RŮŽIČKA, R.: *Social Ownership and the Structure of Ownership Behaviour: Czechoslovakia* (referát přednesený na XII. světovém sociologickém kongresu). Madrid, 1990
- RŮŽIČKA, R.: *The Teachers as a Citizen: A Problem of his/her Social Education.* (referát přednesený na XIV. světovém sociologickém kongresu). Montréal, 1998
- RŮŽIČKA, R., LANGOVÁ, A., POTOČEK, T., VENC, J.: *Sociální obsahy v celoživotním vzdělávání: ohlédnutí za Spojeným královstvím* (zpráva – nepublikovaný text; Praha, PedF UK 1995).
- Vlastnictví, management a participace ve strojírenském a textilním průmyslu ČR* (archiv výzkumu – zodp. řešitel: Richard Růžička). Praha, FF UK 1997

Actors, Structures and Chances in the Transformation of Society

Summary

The aim of the article is to give a view of the major sociological dilemma of agency versus structure as a prism of the transformation processes in society after the demise of „real socialism“. It concludes that the depth of the systemic transformations sets general theoretical questions in a clearer context. Attention is devoted to the general public, social classes and specific socio-economic strata as the agents of social inertia and change (e.g. with a view to the processes of the legitimisation of intervention in property relations). In this context the article brings together various empirical and conceptual reflections on the one hand, and the instruments or consequences of intervention on the other. It considers the sources and effects of solidarity value orientations, practical limitations in entrepreneurial careers, the process of formation of „proto ownership“ behaviour and also, for example, the differential influence of institutionalised forms of public pressure on the development of what is known as „major“ and „small-scale“ enterprise. The founding acts of the transformations are considered through the optic of the reconstruction of the class structure, and the theoretical sources of the contemporary picture of social organisation are „tested“ especially with regard to questions of structurally instituted responsibility as the counterpart of the (class) conflict that is usually stressed. The conclusion draws attention to the consequences of a certain inconsistency in the social stratification in a real social context (of enterprises, above all) for the transfer of patterns of behaviour and transformation as a whole.